

Міністерство освіти і науки України  
Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка  
Кафедра української мови

«До захисту допускаю»  
завідувач кафедри української мови,  
доктор філологічних наук, професор  
\_\_\_\_\_ Віра КОТОВИЧ  
« \_\_\_\_\_ » \_\_\_\_\_ 2025 р.

**МОДЕЛЮВАННЯ НЕУЗГОДЖЕНОГО  
ОЗНАЧЕННЯ В СИНТАКСИСІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ  
НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ  
В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

Освітня програма: Середня освіта (Українська мова і література)  
Спеціальність 014 Середня освіта (Українська мова і література)

**Магістерська робота**

на здобуття кваліфікації: Магістр середньої освіти.  
Вчитель української мови і літератури.

Автор роботи – Ірина **ГОШМАН** \_\_\_\_\_  
підпис

Науковий керівник – **Оксана КУШЛИК**,  
доктор філологічних наук, професор  
\_\_\_\_\_  
підпис

Дрогобич, 2025

Захист кваліфікаційної магістерської роботи

**МОДЕЛЮВАННЯ НЕУЗГОДЖЕНОГО ОЗНАЧЕННЯ  
В СИНТАКСИСІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ  
МОВИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

(тема роботи)

Оцінка за стобальною шкалою: \_\_\_\_\_

Оцінка за національною чотирибальною шкалою:

Коротка мотивація захисту:

Голова ЕК \_\_\_\_\_

Дата

підпис

ім'я, прізвище

Секретар

ЕК \_\_\_\_\_

підпис

ім'я, прізвище

## АНОТАЦІЯ

У магістерській роботі зроблено спробу моделювання неузгоджених означень у синтаксисі сучасної української літературної мови. Передусім окреслено особливості вивчення означення як другорядного члена речення в синтаксисі сучасної української літературної мови, зокрема дефіновано означення, окреслено його диференційні ознаки, вирізнено два типи – узгоджене і неузгоджене – зі з'ясуванням специфіки й морфологічного вираження. Далі на основі дібраних прикладів речень з тексту роману Ю. Мушкетика «Яса» з неузгодженими означеннями з'ясовано особливості частиномовного вираження як означуваних слів, так і означень, форми синтаксичного зв'язку і з огляду на способи вираження обох компонентів змодельовано найчастіші випадки репрезентування неузгоджених означень в тому чи тому тексті – з конкретизацією семантики, висновуванням щодо регулярності вживання тощо.

Екстрапольовано досягнуті результати на практику викладання української мови на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти з метою випрацювання рекомендацій щодо ефективності проведення уроку з вивчення неузгодженого означення восьмому класі.

**Ключові слова:** означення, означуване слово, другорядний член речення, неузгоджені означення, модель, моделювання, відмінкова форма.

## ABSTRACT

In her master's thesis, Iryna Goshman attempted to model non-concordant attributes in the syntax of modern Ukrainian literary language. First, the student identified the peculiarities of studying the attribute as a secondary member of a sentence in the syntax of modern Ukrainian literary language, in particular, she defined the attribute, outlined its differential features, and distinguished two types of attributes – concordant and non-concordant – with an explanation of the specifics and morphological expression of each type. Then, based on selected examples of sentences from Y. Mushketik's novel "Yasa" with non-concordant attributes, the author determined the part-of-speech status of both the words being attributed and the attributes themselves, the form of syntactic connection, and, taking into account the ways of expressing both components, modeled the most frequent cases of representation of non-concordant attributes in a given text – with the specification of semantics, conclusions about the regularity of use, etc.

The author extrapolated all the results achieved to the practice of teaching Ukrainian in Ukrainian language classes in secondary schools with the aim of developing recommendations for the effective teaching of non-concordant attributes in the eighth grade.

**Key words:** attribute, non-concordant attributes, secondary member of a sentence, model, modelling, grammatical case.

## ЗМІСТ

|                                                                                                                                                 |       |
|-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------|-------|
| <b>ВСТУП</b>                                                                                                                                    | 5–9   |
| <b>РОЗДІЛ 1. МОДЕЛЮВАННЯ ЯК МЕТОД ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ РЕЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНОЇ ОДИНИЦІ</b>                                                    | 10–14 |
| 1.1. Моделювання як методод пізнання                                                                                                            | 10–12 |
| 1.2. Особливості моделювання синтаксичних одиниць                                                                                               | 12–14 |
| <b>РОЗДІЛ 2. ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ НЕУЗГОДЖЕНОГО ОЗНАЧЕННЯ ЯК ДРУГОРЯДНОГО ЧЛЕНА РЕЧЕННЯ В СИНТАКСИСІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ (академічна практика)</b> | 15–35 |
| 2.1. Засади вирізнення другорядних членів речення                                                                                               | 15–17 |
| 2.2. Диференційні ознаки означення як другорядного члена речення                                                                                | 17–19 |
| 2.3. Різновиди означення в синтаксисі простого речення                                                                                          | 19–20 |
| 2.4. Моделі неузгодженого означення                                                                                                             | 20–35 |
| 2.4.1. Відмінкові форми іменників у ролі означення                                                                                              | 21–29 |
| 2.4.1.1. Форма родового відмінка                                                                                                                | 21–27 |
| 2.4.1.2. Форма орудного відмінка                                                                                                                | 27–30 |
| 2.4.1.3. Форма місцевого відмінка                                                                                                               | 30–31 |
| 2.4.1.4. Форма знахідного відмінка                                                                                                              | 31–32 |
| 2.4.2. Інфінітив як морфологічний варіант неузгодженого означення                                                                               | 32–34 |
| 2.4.3. Прислівник у ролі атрибута двоскладного речення                                                                                          | 34–35 |
| <b>РОЗДІЛ 3. СПЕЦИФІКА ВИВЧЕННЯ НЕУЗГОДЖЕНОГО ОЗНАЧЕННЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ</b>                    | 36–47 |
| 3.1. Аналіз теоретичного викладу матеріалу у підручнику «Українська мова» (8 клас)                                                              | 36–40 |
| 3.2. Аналіз матеріалу практичних завдань                                                                                                        | 41–43 |
| 3.3. Рекомендації щодо завдань для опанування навчального матеріалу, присвяченого неузгодженому означенню                                       | 43–47 |
| <b>ВИСНОВКИ</b>                                                                                                                                 | 48–51 |
| <b>СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ</b>                                                                                                           | 52–60 |
| <b>СПИСОК ДОВІДКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ</b>                                                                                                             | 61    |
| <b>ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ</b>                                                                                                             | 62    |

## ВСТУП

Сучасний стан синтаксичної теорії в сучасній лінгвоукраїністиці передбачає багатоаспектний підхід до аналізу речення як синтаксичної одиниці-конструкції. Усталилося вивчати речення із трьох основних аспектів – формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного, кожен з яких, опираючись на певні принципи, маючи свою структурну одиницю для систематизації фактичного матеріалу, реалізуючи визначену відповідним аспектом мету, є складником синтаксичного вчення про речення.

Формально-синтаксичний аспект ґрунтований на виділенні різних видів синтаксичного зв'язку і виокремленні на основі цього різних членів речення – головних і другорядних. Зasadничим семантико-синтаксичного підходу є встановлення між словами семантико-синтаксичних відношень і вирізнєння відповідної елементарної мінімальної семантико-синтаксичної одиниці – синтаксеми, яка є одночасно носієм елементарного смислу й конструктивним компонентом складніших синтаксичних побудов і має певний набір синтаксичних функцій [30, 42]. Основним на комунікативному рівні є з'ясувати співвідношення формально-граматичної структури речення з тією чи тією ситуацією, відповідно до чого виділяють темо-ремне членування, яке детермінують: 1) мовленнєвий контекст; 2) комунікативне призначення кожного члена речення.

Останніми десятиліттями значного розвитку набуло вчення про семантико-синтаксичну природу речення, що засвідчують численні праці відомих українських лінгвістів, зокрема Й. Андерша [1; 2], Н. Арват [3], І. Вихованця [7; 8; 9], В. Кононенка [40], А. Загнітка [26; 27], Н. Гуйванюк [20], Н. Іваницької [30], М. Плющ [66], М. Мірченка [59], М. Степаненка [76], О. Межова [51], Н. Костусяк [41; 42], Т. Масицької [50], В. Коломийцевої [38; 39], О. Грипас [16], Н. Ніколаєвої [61], С. Котляренко [43], Н. Гальони [12], Л. Гмирі [13], Г. Кутні [46; 47], І. Овчиннікова [62] та ін. Проте, незважаючи на значні досягнення в цій царині, зокрема виокремлення предиката як

центрального компонента семантико-синтаксичного ярусу та субстанційних синтаксем як елементарних одиниць, окреслення теоретичних засад семантичного синтаксису, опис основних семантико-синтаксичних відношень у простому реченні, з'ясування особливостей валентних рамок різних типів предикатів тощо, ми спинимося на формально-синтаксичному аспектові аналізу речення.

Основними складниками будь-якого речення на формально-синтаксичному рівні, як уже зазначалося, є члени речення. Член речення як граматична категорія синтаксису становить сукупність значень і форм вираження, за якими ці значення розпізнають. Для більшості членів речення (підмета, присудка, додатка, означення) характерні лише загальні граматичні значення. На противагу цьому обставинам же властиві, крім загального, часткові синтаксичні значення (обставина місця, часу, умови, причини, способу дії, міри й ступеня). Як загальні, так і часткові синтаксичні значення членів речення супроводжуються набором граматичних (в основному морфологічних) форм вираження, одні з яких є типовими (головними, морфологізованими чи, як їх ще називають, «ядерними»), а інші – неморфологізованими, периферійними формами.

Носієм предикативності, тобто зв'язку висловлюваного в реченні з тим чи тим фактом позамовної дійсності, є предикат, функцію якого виконує присудок у двоскладному реченні або головний член речення в односкладному реченні. Присудок як основний компонент двоскладного речення разом з підметом – іншим головним членом речення – формують граматичний центр, або ядро речення. Крім них, до складу речення можуть входити й другорядні члени речення, що граматично залежать від головних членів, доповнюючи, пояснюючи, удокладнюючи їх, або від речення загалом. Назву «другорядні» вони дістали не через те, що мають другорядне значення для висловлення думки загалом, а тому, що їхня роль полягає здебільшого в поясненні головних членів речення. Наявність їх у реченні не завжди є обов'язковою: мінімум

речення забезпечується наявністю тільки головних членів у двоскладному реченні чи головного члена – в односкладному, і навпаки, другорядні члени речення не можуть самі собою становити речення, не можуть обходитися без головних членів (підмета і присудка). Якщо ж їх з якихось причин немає в реченні, то їх зазвичай можна виявити з контексту чи ситуації мовлення.

Синтаксис головних і другорядних членів речення був і є предметом зацікавлення багатьох закордонних та вітчизняних мовознавців. Відомі українські синтаксисти, зокрема О. Мельничук [52; 53], І. Вихованець [7; 9; 10], А. Загнітко [27], П. Дудик [24], Б. Кулик [44], Н. Іваницька [32], М. Плющ [66; 67], М. Каранська [35], К. Шульжук [82], І. Слинько, Н. Гуйванюк, М. Кобилянська [74], Л. Кадомцева [34] та ін., порушували різні питання, пов'язані із синтаксисом простого і складного речень.

Сучасний стан розвитку мови з урахуванням інноваційних технологій, які використовує сьогодні людство в різних сферах своєї діяльності, послуговується новими, а то й свого часу не досить часто застосовуваними, методами дослідження. Одним з таких методів є моделювання.

Проблеми моделювання будови простого речення теж неодноразово зацікавлювали вчених. Зокрема, Н. Іваницька крізь призму міжрівневої категорії «автосемантизм/синсемантизм» повнозначного слова з'ясовувала особливості синтаксичного членування простого речення, визначила умови проєктування повнозначними словами денотатів прислівних позицій, а також з оперттям на синтагматичну специфіку повнозначних слів обґрунтувала виокремлення облігаторних і факультативних компонентів прислівної залежності у формально-синтаксичній моделі простого речення [23]. І. Арібжанова окреслювала принципи моделювання простого речення у двох аспектах – формально-граматичному і семантико-синтаксичному [4]. М. Вінтонів порушував дискусійні питання, пов'язані з моделюванням простого речення [11]. Торкалися цієї проблеми й відомі дидакти викладання української мови у закладах загальної середньої освіти, позаяк застосування

моделей як втілення схеми того чи того мовного явища дає змогу школярам усвідомити механізми й особливості вираження певної ознаки чи характеристики.

Моделювання членів речення у простому реченні набуває особливої актуальності, оскільки забезпечує системний і формалізований опис граматичної будови висловлення, здатний адекватно реагувати на динамічні зміни мовленнєвих практик. Активне поширення цифрових форматів комунікації, поява нових типів синтаксичних конструкцій, зростання ролі еліпсису й експресивного синтаксису висувають підвищені вимоги до уточнення й узгодження функцій членів речення. Моделювання не лише структурує їхні формально-граматичні та семантико-синтаксичні ролі, а й створює підґрунтя для корпусного анотування, автоматичного парсингу й інших інструментів обчислювальної лінгвістики. Саме через моделі стає можливим встановлення однозначних критеріїв аналізу, що важливо для теоретичної лінгвістики, для дидактики, для прикладних мовних технологій.

**Об’єктом** нашого дослідження є неузгоджені означення в синтаксисі простого речення. **Предметом** дослідження – способи вираження неузгоджених означень як окремого типу означення в курсі вивчення української мови.

**Мета магістерської роботи** – репрезентувати за допомогою моделей різність способів вираження неузгодженого означення в синтаксисі простого речення з проєкцією на викладання української мови в закладах загальної середньої освіти.

Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких **завдань**:

- висвітлити теоретичні аспекти моделювання як методу лінгвістичного аналізу;
- окреслити засади вирізнення означення як другорядного члена речення в синтаксисі простого речення;

- типологізувати означення й з'ясувати способи вираження означення кожного з типів;
- установити моделі неузгодженого означення;
- дійти висновку щодо частотності вживання в реченні тієї чи тієї моделі;
- випрацювати відповідні рекомендації щодо розпізнавання неузгодженого означення в реченнях на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти.

**Матеріалом дослідження** послуговував текст роману Ю. Мушкетика «Яса», а також тексти вправ з підручників «Українська мова» (8 клас) авторів О. Авраменка та З. Тищенко і О. В. Заболотного та В. В. Заболотного.

**Методи дослідження.** У магістерській роботі використано як загальнонаукові методи дослідження, зокрема аналізу, синтезу, індукції, дедукції, моделювання, так і лінгвістичні методи, серед іншого описовий, структурний, а також статистичний метод.

**Практична цінність одержаних результатів.** Результати наукового дослідження можуть бути використані на уроках української мови при вивченні синтаксису простого речення, зокрема теми «Означення як другорядний член речення», а також як ілюстративний матеріал у спецкурсах із синтаксису сучасної української мови в академічній практиці викладання синтаксису простого речення.

**Структура роботи:** Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаної літератури та джерел фактичного матеріалу. Загальний обсяг роботи 62 сторінки.

## РОЗДІЛ I

### МОДЕЛЮВАННЯ ЯК МЕТОД ЛІНГВІСТИЧНОГО АНАЛІЗУ РЕЧЕННЯ ЯК СИНТАКСИЧНОЇ ОДИНИЦІ

#### 1.1. Моделювання як метод пізнання

Пізнання світу, його законів та природних процесів є багатовимірним й інтелектуально насиченим завданням. Еволюція людського мислення сприяла розвитку вмінь досліджувати реальність, тобто систематизувати описувані явища, факти, характеризувати їх, установлювати причиново-наслідкові відношення між ними, простежувати певні тенденції, доходити відповідних узагальнень і висновків.

Для осмислення предметів і явищ використовують різні способи наукового пізнання. Одним із найдавніших і найефективніших таких способів є моделювання, яким почали послуговуватися ще багато століть тому.

Моделювання оперте на використання моделей. Модель – це «матеріальний чи уявний об'єкт, яким у процесі дослідження деякої предметної галузі замінюють реальний об'єкт-оригінал» [72, 129]. Модель відтворює лише суттєві для того чи того дослідження властивості реального об'єкта [60, 92].

Можливості моделювання, тобто перенесення результатів, одержаних у процесі дослідження моделі, на оригінал засновані на тому, що модель в певному сенсі відображає, відтворює, моделює, описує, імітує об'єкт аналізу. Дехто із закордонних науковців вважає моделювання «універсальним методом опосередкованого дослідження предмета пізнання» [84]. Це означає, що моделювання є таким способом, прийомом дослідження, у процесі якого суб'єкт не впливає безпосередньо на об'єкт пізнання, а його пізнавально-дослідні операції спрямовані на інший об'єкт, що замінює перший у дослідженні. Інакше кажучи, моделювання – це метод наукового дослідження, який передбачає пізнання об'єкта, який слугує предметом аналізу, через вивчення іншого (матеріального чи ідеального, природного або штучного)

об'єкта, що бодай певною мірою є адекватним з пізнаванням об'єктом [63, 50–51].

А отже, модель як один із засобів наукового пізнання не віддільна від моделювання як універсального методу опосередкованого дослідження об'єкта.

З огляду на призначення, часові параметри, сферу використання чи інші особливості вирізняють види моделей.

За *призначенням* моделі поділяють на:

- навчальні: використовують для вивчення властивостей чи параметрів досліджуваного об'єкта;
- дослідні: застосовують для проєктування механізмів, будівель, споруд;
- науково-технічні: слугують для дослідження конкретних явищ та процесів;
- імітаційні: актуальні тоді, коли постає потреба валідності деяких чинників (вивчення та оцінювання можливих наслідків певних дій тощо) [72, 130].

За *фактором часу* вирізняють моделі:

- статичні: відображають стан об'єкта у певний фіксований момент часу, тобто разові параметри об'єкта оригіналу;
- динамічні: відображають зміни об'єкта, які відбуваються з плином часом.

За *способом реалізації*:

- матеріальні (предметні, фізичні): завжди мають певне матеріальне втілення (глобус, анатомічні муляжі, моделі кристалічних ґрат, макети будинків та споруд);
- інформаційні моделі, які, зі свого боку, поділяють на:
  - а) вербальні, тобто які створюються засобами усної мови (усні та письмові описи об'єктів).

б) знакові, тобто які створюються за допомогою певних символів та знаків (літери, цифри, умовні позначення) [72, 130];

в) математичні: це сукупність математичних формул і рівнянь, які описують властивості досліджуваного об'єкта [64, 158];

г) комп'ютерні: допомагають «спостерігати та досліджувати певні явища та процеси, проводити багаторазові випробування моделей, при різних вхідних даних отримувати кількісні показники, для знаходження яких необхідні об'ємні та складні математичні розрахунки та робити їх подальший аналіз і прогнозування досліджуваних явищ чи процесів» [72, 131].

## 1.2. Особливості моделювання синтаксичних одиниць

Моделювання є одним з методів і лінгвістичного аналізу. Його значення особливо помітне у вивченні синтаксису тієї чи тієї мови. Не становить винятку й сучасна українська літературна мова, синтаксичний потенціал якої, що включає різні структури як членів речення у межах простого речення, так і предикативних частин у межах складного, нічим не обмежений. На думку І. Попової, «вдало побудована модель синтаксичної одиниці дає можливість не тільки чітко маніфестувати матеріальну субстанцію цієї одиниці, але й збагнути категорійну суть відповідного синтаксичного явища» [68, 68].

З урахуванням цього цілком закономірною є постійна увага мовознавців до різного типу моделей і структурних схем основних синтаксичних одиниць. Ідеться передусім про моделі словосполучення [55] і речення [54], до того ж як простого, так і складного.

З дефініцій словоназви *модель* у словниках, зокрема в лінгвістичних словниках та довідниках, випливає, що учені виокремлюють дві найважливіші ознаки будь-якої моделі, а саме: 1) денотативну віддаленість ознаки від об'єкта, що може бути номінована синонімічними відповідниками: схема, зразок; 2) внутрішню спроможність вказувати на послідовне розташування складників того чи того денотата [29]. Важливо зазначити, що здебільшого під моделлю

розуміють схему, або певний усталений зразок, який формують відповідні складники – символи.

Найчастіше той чи той складник речення в певній моделі позначають узагальнювальними буквеними комплексами (української чи латинської абетки) або за потреби додатковими скороченнями відповідних слів на позначення тих чи тих реалій. Дослідники моделей різних синтаксичних конструкцій виділяють кілька різновидів граматичних моделей. Наприклад, Н. Іваницька виокремлює чотири основні:

а) *моделі максимально спрощеної структури*; сюди авторка уналежнює схеми, у яких загальні категорії словоназв відповідних денотатів репрезентовані позначенням букв чи назвами елементів структур, про які йдеться, напр.:

- Д + І (дієслово + іменник);
- І + П (іменник + прикметник);
- П + Пр. (підмет + присудок), або S + P (суб'єкт + предикат);
- Пр. + Обс. (присудок + обставина), або P + Adv (предикат + адвербіал);

б) *моделі частково спрощеної структури*; до них відносить схеми, у яких категорійні значення словоназв використаних денотатів позначені буквами або назвами елементів цих структур, напр.:

- П<sub>наз.</sub> + І<sub>наз.</sub> (прикметник у формі називного відмінка + іменник у називному відмінку);
- І<sub>наз.</sub> + І<sub>род.</sub> (іменник у формі називного відмінка + іменник у формі родового відмінка);
- Д + пр.З<sub>род</sub> (дієслово + прийменниковий займенник у формі родового відмінка);

в) *моделі розширеної структури*; це схеми, у яких відображають кілька категорійних значень денотатів, послуговуючись при цьому буквеними позначеннями і відповідними словесними назвами елементів, напр.:

– Д + ЗА (ПІД, НАД) + I<sub>ор.</sub> (дієслово + іменник з прийменниками «за», або «під», «над» у формі оруудного відмінка);

г) *моделі формально-семантичної структури*; за допомогою букв або назв компонентів як репрезентантів загальних категорій чи їхніх категорійних значень словоназв позначають відповідні денотати, доповнені семантичними параметрами [29, 9], напр.:

– П + Пр (бут.) (підмет + присудок зі значенням «буття»);

– П + Пр (ст.) (підмет + присудок із значенням стану)

Принципи моделювання будь-якої синтаксичної одиниці полягають у поданні його компонентів у вигляді відповідних символів із певним ступенем узагальнення. За твердженням І. Попової, модель – це «певний інструментар лінгвіста, й інструментар цей, з одного боку, може вдосконалюватися і втілюватися в якісь нові форми, з іншого ж боку, використовуватися під час виконання тих чи інших конкретних завдань лише тією мірою й із застосуванням тільки тих процедур відповідного теоретичного апарата, які сприяють виконанню поставлених завдань, полегшують їх виконання» [68, 71].

Специфіка викладу матеріалу у тому чи тому тексті детермінована відповідним стилем, що, зі свого боку, матиме вплив і на моделювання самих одиниць таких конструкцій. Спробуємо це довести.

## РОЗДІЛ 2

### ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ НЕУЗГОДЖЕНОГО ОЗНАЧЕННЯ ЯК ДРУГОРЯДНОГО ЧЛЕНА РЕЧЕННЯ В СИНТАКСИСІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ (академічна практика)

#### 2.1. Засади вирізнення другорядних членів речення

У сучасній лінгвістиці, як зазначає А. Загнітко, спостережено три тенденції щодо кваліфікації членів речення: «1) одні вчені відстоюють традиційний погляд на систему головних і другорядних членів речення; 2) другі повністю заперечують традиційний підхід до визначення членів речення; 3) треті доповнюють, уточнюють окремі поняття, конкретизують їх, тим самим деякою мірою згладжують суперечливі місця» [27, 488].

Перегляд традиційного вчення про члени речення зумовлений такими чинниками: «1) неоднаковим рівнем зв'язку членів речення; 2) різними видами синтаксичного зв'язку в межах речення (реченнєвотвірного предикативного і підрядного прислівного); 3) різною функцією слів у реченні (ступінь значущості в реченні); 4) асиметрією між формою синтаксичного підрядного прислівного зв'язку і типом семантико-синтаксичного відношення; 5) наявністю різних типів міжкатегорійних переходів і трансформацій та цілим рядом інших причин» [27, 491].

Утрадиційним у синтаксисі є підхід (він власне актуальний і в шкільній практиці), згідно з яким засадничим для вирізнення тих чи тих членів речення, зокрема й другорядних, є вид синтаксичного зв'язку і відповідні семантико-синтаксичні відношення між компонентами. Стосовно значущості врахування семантико-синтаксичних відношень для виокремлення відповідного члена речення І. Арібжанова зауважує, що наявність таких відношень охоплює два моменти: «по-перше, вони узагальнено відображають ті реальні стосунки, які існують між предметами і явищами позамовної дійсності, тобто є об'єктивними

відношеннями – семантичними (їх ще називають смисловими, логічними); по-друге, вони вказують на функціональні стосунки між компонентами структури речення, є власне мовними, структурними відношеннями – синтаксичними. Такі відношення формують граматичне значення члена речення» [4, 50].

Диференційною ознакою, на основі якої визначають і розрізняють члени речення, й передусім другорядні, є, за І. Арібжановою, граматичне значення. «Визначити член речення – означає встановити, в яких відношеннях цей член речення перебуває з іншими компонентами» [4, 55–56].

Усі члени речення – як головні, так і другорядні – характеризують за набором структурних й семантичних ознак.

Зasadничим для окреслення *структурних* ознак як репрезентантів загальнокатегорійного значення того чи того слова є: 1) участь у формуванні структурної схеми речення; 2) морфологічний спосіб вираження членів речення; 3) форма підрядного прислівного чи детермінантного синтаксичного зв'язку (узгодження, кореляція, керування, прилягання); 4) синтаксична позиція [27, 491]. Серед семантичних ознак, притаманних членам речення називають: 1) логічні значення; 2) категорійні значення; 3) лексичні значення; 4) комунікативне навантаження; 5) семантико-синтаксичні відношення членів речення (атрибутивні, об'єктні, обставинні, суб'єктні тощо) [27, 492].

Визначення членів речення передбачає, як уже зазначалося, врахування типів семантико-синтаксичних відношень між словами, сформованих з опертям на категорійну семантику стрижневого і залежного слів, закономірності їх поєднання, зокрема:

- 1) семантико-синтаксичних функцій того чи того другорядного члена речення;
- 2) входження / невходження до мінімальної структури речення;
- 3) морфологічного способу вираження другорядного члена речення і граматичних засобів зв'язку з означуваним словом;
- 4) синтаксичної ролі;

- 5) семантики означального й означуваного членів речення;
- 6) позиційної закріпленості / незакріпленості на рівні актуального членування речення;
- 7) співвідношення з відповідним компонентом семантико-синтаксичної структури речення [27, 494].

Позаяк навчання української мови на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти оперте на традиційний підхід, то ми спинимося власне на ньому .

## 2.2. Диференційні ознаки означення як другорядного члена речення

Означення – це «синтаксично залежний від іменника, займенника чи будь-якого субстантивованого слова або виразу другорядний член речення, який узгоджується з означуваним словом у відмінку, а також здебільшого у числі й роді або пов'язується з ним синтаксичним зв'язком керування чи зрідка прилягання» [53, 199], або «другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета і синтаксично залежить від іменника» [82, 95], або «другорядний член речення, що вказує на ознаку предмета й підпорядкований іменникові» [9, 87].

А отже, означення є присубстантивним членом речення, тобто залежним від іменника або інших частин мови співвідносних з іменником чи у значенні іменника. Проте вважаємо, що ця теза потребує певного удокладнення: якщо йдеться про іменник з власне предметним значенням, то залежний від нього член речення справді розвиває означальні, або атрибутивні, смислові відношення, напр.: *Отаман підійшов до великої кахляної печі й погрів біля неї руки* (67); *Донський отаманець хотів вичитати свою долю з присурмлених волохатими бровами очей кошового...* (62); якщо ж цей іменник є віддієслівного походження, то – залежно від експлікованих смислових відношень між стрижневим словом і залежним – можливий розвиток означальних відношень, напр. *...чи вистоять козаки за цими канавами, чи зможуть стримати натиск ординців* (624), або об'єктних, напр.: *...та як*

згадає [Лукина] рідну хату, завітчані ласкавцем і васильками, яких сама нарвала, ікони, а під іконами батька за читанням «**Київського патерика**» <...>, й обіллється її серце слізьми (504); – *Що там?* – обірвав Самойлович, бо й справді не хотів руйнувати елегійного строю душі, який оповив її після мандрівки до річки та відвідин **церквиці** (111).

Серед диференційних ознак означення як другорядного члена речення І. Вихованець називає:

1) виступає другорядним членом речення; 2) виражає означальні відношення; 3) залежить тільки від іменника; 4) має спеціалізовані засоби вираження – прикметникові форми; 5) у типових випадках стоїть перед означуваним іменником; 6) поєднане з означуваним іменником підрядним зв'язком, у типових виявах способом (формою) підрядного зв'язку – узгодженням; 7) в семантико-синтаксичній структурі речення співвідноситься з позицією атрибута; 8) не виявляє позиційної закріпленості при актуальному членуванні (може входити до складу як теми, так і реми або самотійно виражати їх) [9, 87].

Дещо з іншим формулюванням, але здебільшого зі збереженням сутності ознак подає диференційні ознаки означення К. Шульжук: 1) не є компонентом структурної схеми речення; 2) виражається прикметниковими формами та іншими узгоджуваними словами; 3) узгодження як основний спосіб зв'язку з означуваним словом; 4) позиція перед означуваним словом при прямому порядку слів; 5) виражає означальні відношення; 6) залежить від іменника; 7) при актуальному членуванні може входити до складу теми і реми [82, 96].

Означення є важливим компонентом речення. І хоч воно не входить до структурної схеми речення, проте використання його вмотивоване потребою «дати якісну чи кількісну характеристику предмета, явища або особи, схарактеризувати ознаку за дією, за належністю, за суб'єктом дії тощо» [19, 26]. У художньому дискурсі, як вважає Н. Грозан, «вибір того чи того означення є своєрідним віддзеркаленням результату пізнавальної діяльності людини й

зазвичай зумовлений особливостями суб'єктивного сприйняття предмета, намаганням урізноманітнити й удокладнити його, якнайповніше та найточніше описати цей об'єкт» і на іншій сторінці зауважує, що «означення чи не найбільше з-поміж інших членів речення засвідчує тісну взаємодію мови й мислення, які в такій дихотомії увиразнюють не тільки здатність виражати думки, а й людські емоції» [19, 26].

### 2.3. Різновиди означення в синтаксисі простого речення

Традиційно з опертям на форму підрядного зв'язку між означуваним словом і означенням вирізняють два види означення – узгоджені й неузгоджені.

Узгодженим називають означення, яке поєднується з означуваним словом зв'язком узгодження – повного чи неповного. Узгоджені означення можуть виражатися: 1) прикметником чи прикметниками, напр.: *У **крайньому горішньому вікні** замку горів **одинокий вогник*** (30); 2) прикметниковим зворотом, напр.: *Оця їхня білість, **жива од вітру й водночас мертва**, надавала степові якоїсь саванної урочистості* (22); *Лаврін, **сором'язливий і суворий зроду**, був скупіший на ласки* (608); 3) дієприкметником чи дієприкметниками (у традиційному аспекті), напр.: *Місяць плив поміж **рваним куців'ям хмар**...* (30); 4) дієприкметниковим зворотом, напр.: *...**світло** цідилося в **оправлені в олово шибки** вікна...* (48); *Отаман одяг шапку, **схопив дорожні сакви**, в яких лежали його пожитки, серед них і булава, й вийшов у **заснований густими тінями сад*** (544); 5) розрядами займенників, співвідносних з прикметниками, напр.: *Проте й нині не **вся** Січ дрімала* (509); 6) порядковими числівниками, напр.: ***Сьомий** день Лукина не знає, на якому вона живе світі...* (504); 7) кількісними числівниками у формі родового, давального, орудного і місцевого відмінків, напр.: *...а над головою висіла клітка з **двома** жовтими пташками* (506).

Неузгодженим означенням вважають означення, які поєднуються з означуваним словом зв'язком керування або прилягання. Звідси дехто з

лінгвістів називає таке означення керованим, якщо йдеться про керування як форму зв'язку, або прилеглим, якщо мова йде про прилягання [27, 501].

До керованих відносять неузгоджені означення, виражені іменником (без прийменника чи з ним) у тій чи тій відмінковій формі, напр.: *Повертаючись від Дорошенка, запорожці зупинились на першій ночівлю в корчмі **навпроти Кременчука*** (542); *А ще він [Гетьман] любив вареники з **вишнями**, гречаники з **салом і ковбасою**, смажені в маслі курячі пупки, вишнівку і прозоре французьке вино* (553).

Прилеглими є означення, експліковані інфінітивом, прислівником, дієприслівником. А. Загнітко зазначає, що прилеглий інфінітив може поєднувати означувану семантику з об'єктною, напр.: *У тих очах – і щирість, і подивування, й сподівання якось **викрутитись*** (Ю. Мушкетик) (сподівання (яке? і на що?) викрутитись). Прилеглий прислівник ускладнює семантику означення своїми лексико-граматичними значеннями місця, напр.: *Й куці **ліворуч** теж вельми далеко забрели в воду* (221), способу дії, напр.: *Саме **отак**, у халаті **наопаши**, у смугастих перських шароварах тинявся пізно увечері по палацу хмільний Дорошенко* (540).

## 2.4. Моделі неузгодженого означення

Неузгоджені означення належать до продуктивного класу членів речення. Вони широко репрезентовані в мовленні, оскільки «багатші за своєю семантикою, ніж узгоджені, тому що основне значення ускладнюється додатковими семантичними компонентами» [27, 501]. Семантика означення у відмінкових формах (з прийменником чи без нього) розвинулась на ґрунті об'єктних та обставинних значень семантично вихідних первинних синтаксичних конструкцій.

Спробуємо простежити, які моделі неузгоджене означення репрезентовані в мовленні.

## 2.4.1. Відмінкові форми іменників у ролі означення

### 2.4.1.1. Форма родового відмінка

Неузгоджене означення, виражене формою родового відмінка, може вживатися як без прийменників, так і з ними.

**Безприйменникова форма родового відмінка** у ролі неузгодженого означення є досить поширено, що засвідчують численні приклади-ілюстрації в тому чи тому контексті, напр.: *І забув про засторогу **козаків** з Тавинської залоги, які казали, що в ногайських кошах помічено якусь товчію (9); Чи то на радостях легкої **звитяги**, чи завдячуючи намові ангела-охоронця, але Данило виявив милість до всіх колишніх супротивників своїх... (71); Після тих роздумів Михайло ходив у собор **Святої Софії** і молився довго за душі полеглих **перяславців**... (76).*

Родовий присубстантивний відмінок може експлікувати різні відношення, які виникають у конкретних словосполученнях і детерміновані граматичними та лексичними особливостями обох слів – означуваного і атрибута.

Синтаксична функція родового відмінка зумовлюється багатьма факторами, пов'язаними з лексико-граматичними особливостями обох компонентів, а також ширшим контекстом. Тому-то при визначенні семантико-синтаксичних функцій родового відмінка, що залежить від іменника, на думку М. Богдана, необхідно враховувати: «морфологічну природу означуваного слова, зокрема його словотвірну й значеннєву співвіднесеність з іншими частинами мови; семантико-граматичні особливості обох іменників: назви істот чи неістот, власні чи загальні, з конкретним, абстрактним, збірним чи речовинним значенням; лексичну семантику, значення слів, що утворюють конкретне словосполучення; ступінь семантико-структурного злиття компонентів; структуру словосполучення, зокрема смислову достатність чи недостатність двокомпонентних утворень; контекст, у якому використовується певне субстантивне словосполучення із залежним родовим відмінком без прийменника» [5, 24].

Науковець М. Богдан здійснив докладну класифікацію функцій родового присубстантивного, взявши до уваги передусім співвіднесеність означуваного іменника з іншими частинами мови, що найбільш відчутно зумовлює характер семантико-синтаксичного зв'язку слів [5].

Іменник як означуване слово в конструкції з безприйменниковим родовим відмінком у словотвірному та етимологічному відношенні може бути:

- не співвідносним з жодними частинами мови (модель «Ім.<sub>предм.</sub> + род. відм.»);
- співвідносним з прикметником (модель «Ім.<sub>прикм.</sub> + род. відм.»);
- співвідносним з дієсловом (модель «Ім.<sub>дієсл.</sub> + род. відм.»).

При іменниках, *не співвідносних з жодними частинами мови*, тобто таких, що мають суто предметне значення (модель «Ім.<sub>предм.</sub> + род. відм.»), використовуються різноманітні за значенням іменники у формі родового відмінка. Родовий безприйменниковий відмінок при іменниках має переважно атрибутивне значення. Це так званий власне родовий означальний, що передає різні смислові відтінки, зокрема:

- належності предмета комусь, напр.: *У холодному місячному сяйві, мов лисини циклопів, поблискували бані мечеті Селіма (25);*
- географічного поняття, звідки походить особа, названа означуваним словом, напр.: *Дзигарі, які лічать час на Вежі Вічності, незабаром одмірюватимуть його не тільки щасливим мешканцям **Порти**, а й усім племенам і народам **світу** (23);*
- назви частин рослин, дерев або їх плодів щодо самих рослин, дерев, напр.: *Перед очима манячила рясна гілка верболозу в довгих жовтих сережках (13);*
- назви явища щодо його джерела або стосунку, напр.: *Од вітру, що повівав знадвору, хиталися язички вогню на трисвічнику (511); Тепер постріли гупали вроздріб, часто, й хоч свічки погасли, але рушниці можна було набивати при світлі випалів (473);*

– назви просторового поняття, напр.: *...тягли невидимі струни од турецьких берегів у безкінечні простори українського **степу*** (22);

– назви цілого щодо його частини, позначеної основним словом, напр.: *...Сироватка шукав у кишені **штанив** кресало й не знаходив* (12); *Сироватка зломив суху стеблину **лисохвосту**, прочистив цибух **люльки**, що пригасла* (19); *Великим пальцем правої **руки** якось кумедно, сторчма, дотоптав її тютюном* (19); *Біля дверей **церкви** двома рядами стояли січові старці* (114); *Біля причілкового вікна пощипував струни **бандури** молоденький, неначе котиком вилизаний козачок* (210); *...під його [паламаря] підощивами шелестіла пересохла осока, якою було вистелено долівку **церкви*** (107–108);

– назви абстрактних понять, напр.: *Весна – це розкіш для душі, це час найбільших **клопотів** і найбільших **сподівань*** (85); *А зверху вже стояла гупотнява, по його спині, по голові товклися копита й на мить вибили всі думки, лишився тільки страх **смерті**, страх **полону*** (11); *Але це були не тільки мурахи **страху**, а й **злості**, **відчаю** останньої боротьби* (403); *Серце моє вмивається слізьми, але то сльози **жalley** дитячого і **розчулення** також* (212).

У моделі, де означуване слово співвідносне з прикметником (модель «Ім. прикм. + род. відм.»), тобто виражене відад'єктивним іменником із семантикою опредметненої ознаки (*довершеність, радість, суєтність, вільність, холодність, вовкодухість, розкутість, минуцість* та ін.), а означене слово – іменником у родовому відмінку – аналізований атрибут здебільшого виражає характеристику, властивість, ознаку, рису, яку приписують об'єкту чи суб'єкту, вираженому іменником у родовому відмінку. Тому тут можна диференціювати неузгоджені означення, які вказують на:

– назви істот (здебільшого осіб), напр.: *Він [Сироватка] не вельми засмутився вовкодухістю **отамана** – що той може йому зробити?* (17); *І навіяла думки про минуцість життя, минуцість усього й самої **людини*** (105); *Деякі пов'язували з хворобою **гетьмана** свої нечестиві плани* (105);

назви неістот, зокрема:

а) на позначення конкретних предметів, напр.: *...помчали до пагорбів, що манили красою і довершеністю величних **будівель**, золотими банями церков та рясними стінами ще невідомого їм Божого храму (47), Його [гетьмана] вразило убозтво **церкви**: іконостас побив шапіль, стіни струхіявіли, образи потемніли (107);*

б) абстрактних понять, напр.: *І вже інакше: «Вознесися, вознесися над суєтністю **світу**, розтопчи нікчемну гординю, стань великим у малому» (332); А може, воно – найбільша сила на землі. Може, тільки ним і повинна жити людина. Отією вільністю **душі**, вітром свободи, лише без крові й насильства (540); Сіркові на мить стало ніби соромно такої холодності своєї **думки**, такого життєвськи буденного осмислення втрати (803); Диво, що та птиця з'являлася в мент найбурхливіших веселоців, у мить найбільшої розкутості **душі** (42); І навіяла думки про минуцість **життя**, минуцість усього й самої людини (105).*

При іменниках, *співвідносних з дієсловом* (модель «Ім.<sub>дієсл.</sub> + род. відм.»), родовий відмінок іменника постає атрибутом за умови якщо дієслово є неперехідне і сам іменник у родовому відмінку має значення суб'єкта дії. Тут знову можемо вирізняти суб'єкт на позначення:

– істоти (людей або тварин), напр.: *Він [Самойлович] зрозумів, що гетьман об'явитися не хоче, й не сказав попові про з'яву високого **гостя** (108); Сироватка чув тупіт прудких татарських **коней** (13); Провина **отаманця** велика й важка – і перед царем, і перед кошовим... (64); В неї [злобу] влилося все – давні підступи **гетьмана**, Сибір, теперішні його викрутні... (75);*

– систематизувальних одиниць (зокрема, стосовно людей), напр.: *...турки кинули стрілою перехопленого листа сотника Падалки до свого тестя в Бар, у котрому той писав, аби тесть не сподівався на захист гетьманських **військ** та втікав на лівий берег (301);*

– неістоти, зокрема на позначення:

а) матеріалу, речовини, напр.: *Сироватка тільки тоді стрепенувся, як по його грудях ізнагла прокотився якийсь згук, а на гострому зламі каменя почулося тонке гудіння* (Ю. Мушкетик); *Запах ладану лоскотав ніздрі, вертав у щось давнє, срібliste, тремке* (108);

б) музичного інструмента, напр.: *Запорожці підстукували в лад підковами й ложками, приймали густий рокит бандури за веселий зачин до пісні* (Ю. Мушкетик);

в) зброї, напр.: *Слід ятагана, бойового бича – цьому ось стріла випила око і в другому потьмарився зір* (225); *...брязкіт металу вмить змів з душі сонячну лагідність* (61);

г) явищ природи, напр.: *Подих вітру звів розпашілі думки* (103);

г) рослин, напр.: *Голову дурманів важкий запах бузини, аж зітхнув [Самойлович], коли вийшов на гору* (106); *В повітрі стояв дивний пах ароматної тополі, змішаний із пахощами яблуневого цвіту* (610);

д) приміщення, напр.: *Розкоші палацу, солодке життя за синіми вікнами не драгували його* [Лавріна] (620);

е) одягу, напр.: *По тій тугій смаглявій щоці ковзнув сонячний зайчик у розбився бризками на мідній застібці кунтуша* (75).

В атрибутивній функції також широко використовують **родовий прийменниковий**.

Моделі неузгоджених означень з таким родовим прийменниковим теж детерміновані співвідносністю з тією чи тією частиною мови означуваного слова. Серед моделей з предметним значенням означуваного слова поширеними є:

«Ім.<sub>предм.</sub> +З/ЗІ/ІЗ + род. відм.», репрезентована, зі свого боку, конструкціями на позначення:

– походження, напр.: *Біля Сірка примостився ченець-заброда з далекого волинського монастиря...* (61); *...його серце не вміло прощати наруги, й треба було виграти час, проти хитрої думки пускати хитру думку й тим оборонити*

*братчиків з Дону* (87); *Високо в небі кружляв сивокрил – ранній гість із заморських **країв**...* (91);

– матеріал, речовину, тканину, з чого зроблено (виготовлено) предмет, напр.: *Однією рукою Сірко погладжував густий, з щедрою проспанняю вус, на другу накручував шабельтас недорогої, але тягнутої з доброї **криці** шаблі* (15); *Зодягнена Киліяна була пишно: керсетка зі **штофу**, морева запаска, козлові, українським ладом шиті чобітки* (148).

Серед інших моделей з іменником на позначення предметності в ролі означуваного слова –

– «Ім.предм. +БІЛЯ + род. відм.» з додатковим відтінком локалізації, напр.: *Найбільше їх блискотіло на високому крислатому дубі **біля** ветхої дерев'яної **церкви*** (149); *Ночували козаки в неглибокій балці **біля** криниці...* (166); *Виламано вікна в кількох крамничках **біля** базару, але нічого їстівного там не знайшли* (253); *У хатині **біля** церкви, власне у сторожці, доживав віку колишній дяк...* (560);

– «Ім.предм. +УЗДОВЖ + род. відм.» з додатковим відтінком локалізації, напр.: *Сонце все ще стелило безкінечні сувої золотого світла, заповнюючи ніжну блакить небес, синю дніпровську гладінь, верболози уздовж **берега і ріки**...* (441);

– «Ім.предм. +ВІД/ОД + род. відм.» з додатковим відтінком джерела, з якого виникає позначуване явище, предмет, дія, напр.: *Але димок **од** його **люльки** свою справу робив* (19);

– «Ім.предм. +ПІСЛЯ + род. відм.» з додатковим відтінком часовості, напр.: *Час **після** бою минав дуже повільно* (225);

– «Ім.предм. +ДЛЯ + род. відм.» з додатковим відтінком призначення, напр.: *З тими думками Сірко вийшов на січовий майдан, посеред якого стояли стовп **для** **квестій** і гармата* (Ю. Мушкетик);

«Ім.<sub>предм.</sub> +З-ПІД + род. відм.» з додатковим відтінком ознаки предмета за речовиною, що містить в означуваному предметі, напр.: *Він [Філон] поколінкував у куток, де лежало кілька мішків з-під борошна...* (580).

Прийменниковим формами вираження можуть також неузгоджені означення при означуваних словах, співвідносних з дієсловом (модель «Ім.<sub>дієсл.</sub> + род. відм.»). Особливістю уживання в мовленні таких конструкцій є те, що найчастіше вони розвивають синкретичні семантико-синтаксичні відношення, властиві, з одного боку, іменникові, оскільки дієслово трансформувалося в іменник, а з іншого – дієслову, оскільки означуване слово ще зберігає етимологію першоджерела, тобто дієслова. Virізняють такі моделі:

– «Ім.<sub>дієсл.</sub> +ВІД/ОД + род. відм.» з відтінком причиновості, напр.: *За те мали [татарські купецькі обози] од самого хана ординанс на захист від степових і берегових татар* (408) (а отже, *від татар* у реченні є синкретичним членом речення: він може виконувати функцію і неузгодженого означення, і обставини причини);

– «Ім.<sub>дієсл.</sub> +БЕЗ + род. відм.» з відтінком нівелювання названої ознаки, напр.: *Любив змагу, проте відверту, без підступів* (225):

– «Ім.<sub>дієсл.</sub> +ДО + род. відм.», напр.: *Його [Лавріна] надії, його болі, його кохання до Киліяни – ніякові усмішки, несміливі доторки, шал плоті південної ночі* (784); *Довелося ченцеві з любові до ближнього кинути башилик за обох* (61);

– «Ім.<sub>дієсл.</sub> +ДЛЯ + род. відм.», напр.: *Весна – це розкіш для душі, це час найбільших клопотів і найбільших сподівань* (85);

– «Ім.<sub>дієсл.</sub> +З/ЗІ/ІЗ + род. відм.», напр.: *Звірину можна одлякати випалом з пістоля* (209); *Та, мабуть, і Лаврін розповів про його втечу з Ладижина* (619).

#### 2.4.1.2. Форма орудного відмінка

Неузгоджене означення, виражене формою орудного відмінка, здебільшого потребує прийменникового способу вираження. Як і в попередньому випадку, означувані слова можуть бути трьох типів вираження:

– не співвідносні з жодними частинами мови (модель «Ім.<sub>предм.</sub> + оруд. відм.»);

– співвідносні з прикметником (модель «Ім.<sub>прикм.</sub> + оруд. відм.»);

– співвідносні з дієсловом (модель «Ім.<sub>дієсл.</sub> + оруд. відм.»).

Кількісно репрезентативну групу становлять іменники з предметним значенням у ролі означуваного слова. Серед найбільш поширених моделей –

– «Ім.<sub>предм.</sub> + ПД + оруд. відм.», напр.: *Проте є в нього й криті сукнами кожухи, й хутра лисиць та кабарги, і смушки, все те поховано в бочках у великій ямі під долівкою* – льохові (170); *Мокій Сироватка сидів на невеликому мисику під вербами, що розбрелися по березі од нього в правий бік* (210);

– «Ім.<sub>предм.</sub> + НАД + оруд. відм.», «Ім. предм. + ПОНАД + оруд. відм.», напр.: *Ще кілька днів – і покинуть дупло назовсім, полинуть у хащі над лиманом* (813); *...степ понад Волошкою* вкритий багряними тюльпанами (16); *Ходуном ходив просторий шинок над водою* (37); *Лаврінові згадувалися зорі над Чортотликом, над рідним куренем...* (610); *Вузькою стежкою [Сірко] вийшов до січової вежі над в'їздом, перейшов місток через рів...* (91);

– «Ім.<sub>предм.</sub> + З/ЗІ/ІЗ + оруд. відм.», напр.: *Широко розтуленим ротом султан ковтав п'янке нічне повітря із присмаком гіркуватого запаху лавра* (27); *Зараз він вдихав туге повітря, вдихав плавні з їх весняним клекотом води, з туманом, першими порухами зела, вдихав життя* (55); *На козакові черкеска з галуном* (61); *...на північно-західному земляному бастіоні височіла зелена корогва з образом Пресвятої Богородиці...* (251); *Тільки іноді в якомусь подиві дивився [Лаврін] на величезний будинок з широкими вікнами за зеленими ґратами* (603). Іноді компоненти цієї конструкції творять уже синтаксично неподільні словосполучення на кшталт *дівчина з синіми очима* та ін. [Шульжук, 97], напр.: *Дорогою трапився мені попутник, мишавенький чоловічок з підлизаним, недавно підголеним чубом і з розумними, але мовби зляканими очима* (331); *Казимир стояв біля вікна, лівою рукою тримався за довгу порт'єру з китицями* (574);

– «Ім.предм. + ЗА+ оруд. відм.», напр.: *Тільки на далекому пагорбі за яром махали крильми два вітряки...* (332); *Тільки іноді в якомусь подиві дивився [Лаврін] на величезний будинок з широкими вікнами за зеленими ґратами* (603).

– «Ім.предм. + МІЖ+ оруд. відм.», «Ім. предм. + ПОМІЖ + оруд. відм.», напр.: *Сірко прошкував горішньою вулицею поміж розстелених **попон**, на яких сушився перемелений порошок* (265);

– «Ім.предм. + ПЕРЕД+ оруд. відм.», напр.: *Він ріс щирою та побожною дитиною, йому й зараз у пам'яті вечори перед сповіддю, коли ставало страшно до запаморочення* (341).

Означуване слово загальної моделі неузгодженого означення, вираженого формою орудного відмінка, може бути прикметникового походження, що засвідчують моделі:

– «Ім.прикм. + НАД+ оруд. відм.», напр.: *«Нехай спізнає і на все життя запам'ятає, як то носити ті заліза», – мовив, бо ж не терпів ніякого насильства над людьми* (98);

– «Ім.прикм. + ПЕРЕД+ оруд. відм.», напр.: *Ота її самотність, ота величезна відвічальність перед дітьми, перед світом зломил її [Софію]* (719).

Не поодинокі представлені і конструкції з неузгодженим означенням, де означуване слово є дієслівного походження, у результаті чого постає синкретизм семантико-синтаксичних відношень, реалізований синкретизмом виконуваних синтаксичних функцій:

– «Ім.дієсл. + З/ЗІ/ІЗ + оруд. відм.», напр.: *Самойлович снідав і думав-продумував наперед розмову з вдовою* (114); *Щоправда, про його [Самойловича] перемови з удовою не знав ніхто* (113).

– «Ім.дієсл. + ЗА + оруд. відм.», напр.: *Розкоші палацу, солодке життя за синіми вікнами не дратували його [Лавріна]* (620); *Навіть наглядачі за невільниками, котрим платилося по два акці в день і двічі в рік давали «на пояс», залишили подвір'я опального аги* (601)

– «Ім.дієсл. + НАД + оруд. відм.», напр.: *Якась думка звивалася на дні його*

[Казимира] *серця – серед гніву й злости, серед глуму і насміху над невдатним двоюрідним братом* (574).

#### 2.4.1.3. Форма місцевого відмінка

Конструкції з неузгодженим означенням, які можуть мати у своєму складі означувані слова різного походження, є лише прийменникового способу вираження. Поширеними є такі моделі:

– «Ім.предм. + НА + місц. відм.» з додатковим відтінком локалізації, напр.: *Не покуті, в кутку, божниця – образи на двох довгих полицях, поміж ними кілька дорогих, мальованих на кипарисі та жерсті грецькими та київськими майстрами* (59);

– «Ім.предм. + ПРИ + місц. відм.» з відтінком локалізації, напр.: *В шинку при корчмі гуляли гості, і хоч шинкарська половина за глухою стіною – гомін звідти долітав добрячий, та й спати не хотілося* (152); *Приглянувшись пильно, можна було вловити в братах глибоко приховану схожість: однаковий розліт брів, однаковий прищур очей, ще й по малесенькій родимій цяточці при лівому вусі* (343);

– «Ім.предм. + У/В + місц. відм.» з додатковим відтінком характеристики зовнішності людини, напр.: *А Сіркові і в голову не клалося, що цей ось нетяга в драній кожушині на сухих ребрах скрадається ревнивою мислю до нього, кошового, стає з ним на одній кладці на переваги-ваги* (21); *На могилу зійшов довгошійий молодий козак у туго підперезаному ремінним чересом кунтуші* (22); *До покоїв зайшла літня, огрядна молодиця в зеленій керсетці, картатій плахті, жовтій намітці...* (115); *Наче з-під землі вродився козачок у червоних чобітках* (574);

– «Ім.прикм. + НА + місц. відм.», напр.: *Улесливість на Січі мала ціну вельми низьку* (61);

– «Ім.прикм. + У/В + місц. відм.», напр.: *Почував незавершеність чогось, невтолимість у душі* (105); *І був значніший за всіх інших, яра сила впевненості*

*в собі, у своїх вчинках, глибоке знання людей, здобуте на полях боїв серед смертей і крові, давали йому право першості (73);*

– «Ім.<sub>дієсл.</sub> + НА + місц. відм.», напр.: *Він [Ждан] зрозумів: наступив момент, для якого жив, приспів час виправдати перед Богом власне існування на землі (558).*

#### 2.4.1.4. Форма знахідного відмінка

Неузгоджене означення у формі знахідного відмінка теж здебільшого представлене прийменниковим вираженням.

Найбільш поширеними моделями є:

– «Ім.<sub>дієсл.</sub> + ПРО+ знах. відм.», напр.: *Згадка про гяура вибила з султанових очей рештки сну (23); Спомин про Киліяну в'язався водне зі спомином про Лавріна (619); Прокотилася в пам'яті глухою луною чутка про гетьманову неласкавість, захланність... (120); Сірко починав думати про те, йому в пам'яті спливала притча про батька (136); Прокотилася в пам'яті глухою луною чутка про гетьманову неласкавість, захланність... (120); Думка про Сірка не дає гетьманові спочинку (35); – На наші реляції про басурманів не одписав жодного слова... (75);*

– «Ім.<sub>дієсл.</sub> + НА + знах. відм.», напр.: *Його лякала та стріча; якщо й цього разу піде врозруб, доконечно змаліє надія на оборону краю, на іриденту – на все те, чим жив і задля чого стільки років не випускав з рук шаблі (514); А ще йому подобалася в Кирилові якась особлива безжурність, надія на завтрашній день і долю, що таки ж не дасть загинути (759); Ні хитрості в ньому, ані лукавства, ні оскарги на світ, а тільки доброта, й безпечність, і вічна надія на Бога та людей (768);*

– «Ім.<sub>дієсл.</sub> + ЗА + знах. відм.», напр.: *Десь глибоко в душі Марко відгадував, що та Лаврінова погорда є зовсім не погорда, а відомства за старцівське дитинство (161); – Повелителю мій, нехай буде непереможна твоя боротьба за віру (248).*

Як і попередніх випадках, коли означуване слово є віддієслівного походження, можливий розвиток синкретичних смислових відношень.

Дещо кількісно менш репрезентативними є приклади речень з неузгодженим означенням, вираженим формою місцевого відмінка, при означуваному слові з предметним значенням.

Поширеними є моделі:

– «Ім.<sub>предм.</sub> + **ЧЕРЕЗ** + **знах. відм.**», напр.: *Вузькою стежкою [Сірко] вийшов до січової вежі над в'їздом, перейшов місток **через** **рів**...* (91); *Проїздили вони міст **через** невеличку **річку** Соб, і Марко з коня побачив у очереті якогось чоловіка* (172);

– «Ім.<sub>предм.</sub> + **НА** + **знах. відм.**», напр.: *Отож він [Ждан] понюхав пороху і врятував гетьманську кореспонденцію **на** **Дон** і подарунки старшині, які везли в чотирьох зашитих мішках* (441);

– «Ім.<sub>предм.</sub> + **ПРИ** + **знах. відм.**», напр.: *Симеон сидів у келії **при** **церкві** на оббитому шкірою позолоченому стільці* (81).

Поодинокі представлені приклади з неузгодженими іменниковими формами при означуваному слові прикметникового походження, зокрема:

– «Ім.<sub>прикм.</sub> + **У/В** + **знах. відм.**», напр.: *...воно лякало дівчину непримиренністю, невживністю **в** **усе**, що не було рідним краєм* (612);

– «Ім.<sub>прикм.</sub> + **НА** + **знах. відм.**», напр.: *В грудях спалахнула злість **на** **кошового**...* (64).

#### 2.4.2. Інфінітив як морфологічний варіант неузгодженого означення

Означальну функцію може виконувати також інфінітив. Здатність інфінітива з його дієслівною семантикою виконувати синтаксичну роль означення демонструє, на думку І. Вихованця, унікальність цієї форми. Проте заміщувати синтаксичну позицію прикметника він здатен лише за обмежених лексичних умов [81, 81].

Основною особливістю функціонування інфінітива в ролі атрибута в тексті ті самі, що й попередніх атрибутів, – присубстантивна залежність, напр.: *Його змагало **бажання** подивитись, але він подолав його* (Ю. Мушкетик).

За спостереженнями А. Швидкої, інфінітив може виконувати атрибутивну функцію щодо опорних абстрактних іменників шести семантичних груп:

1. З абстрактними віддієслівними іменниками, що виражають спонукання особи до виконання певної дії, як-от: *наказ, розпорядження, команда, завдання, заклик, запрошення, порада* тощо, напр.: *Ординує супліки і йому, в яких заклик **«вчинити так, як за Хмеля було»*** (36).

2. З абстрактними іменниками, що називають внутрішньо-психологічні процеси людини – прагнення особи виконати дію, пор.: *бажання, мрія, охота, намір, рішення, ідея, задум, мета, сподівання* тощо, напр.: *У тих очах – і щирість, і подивування, й сподівання якось **викрутитись*** (15); *Його [Сироватку] змагало бажання **подивитись**, але він подолав його* (13).

3. З абстрактними іменниками на позначення внутрішнього стану людини: *гріх, лень, воля, звичка*, напр.: *Та губи мали звичку **не сміятися**, а мовби **кривитися*** (158).

4. З абстрактними іменниками із семантикою тимчасового емоційного стану людини, як-от: *жаль, страх, сором, мука, насолода, жадоба, тривога, потреба* тощо. *Данило відчував потребу **висловити** те, що налягло на душу* (115).

5. З іменниками темпоральної семантики, що визначають певний часовий відрізок, як-от: *час, пора, хвилина, година*, напр.: *От наближається час **скликати** всю родину...* (336); *Самойлович порішив: настав час **здолати** свого останнього ворога* (137); *Либонь, прийшла пора **оповісти** будь-кому* (680).

6. З абстрактними іменниками на позначення певного чинника щодо виконання / невиконання особою названої дії: *привід, причина, поштовх, спосіб, нагода, здатність* тощо [81, 119], напр.: *Через тиждень він знайшов привід **поїхати** до Маври на хутір...* (288); *А тоді добре способу [Самойлович]*

*заткнути* свавільні пельки (137); *Шинкар* приніс пляшку жовтої аглицької горілки, запечатану так міцно, що ні шинкар, ні жоден з козаків не могли добрати способу *розкубрити* її (40).

До останньої групи слів, тобто іменників на позначення певного чинника щодо виконання / невиконання особою названої дії, дібраний фактичний матеріал дає підстави віднести ще слова *вимога*, *обов'язок*, напр.: *З Москви та Батурина* прибули посли з вимогою *видати* Симеона і Міюського з донцями (63); *Перебрав* [Гук] на себе обов'язок *відводити* отаманові *громи* од свого улюбленця (96).

### 2.4.3. Прислівник у ролі атрибута двоскладного речення

Функцію неузгодженого означення може виконувати також прислівник. Правда, такі випадки не настільки поширені й однаковою мірою у всіх стилях української мови, проте таку можливість зафіксовано у підручниках із синтаксису сучасної української літературної мови, іншій науковій продукції [27, 501; 82, 98; 44, 64; 53, 202], а також у підручниках «Українська мова» (8 клас) [1, 66; 25, 75].

Синтаксисти здебільшого констатують початковий (синтаксичний) етап субстантивації прислівника [75, 9].

Надаються до виконання функції неузгодженого означення обставинні прислівники двох груп: часу, пор.: *вчора*, *завтра*, *потім*, *сьогодні*, напр.: *Січ сьогодні* злиденна й убога (52) та місця, пор.: *далеко*, *попереду*, *нікуди*, *вперед*, *ліворуч*, *праворуч*, *навпроти*, *посередині*, напр.: *А на горі ліворуч* – невеличка слобода Ониськи з церквою *посередині*, довкруг дерев'яної церкви росли сосни, в них вона стояла, як у віночку (760); *Висока цегляна стіна* розділяє його [сад] надвоє: внутрішній, маленький, з мармуровою чашею *посередині*, і зовнішній, великий, що тягнеться по горі вздовж дороги аж до голих сірих скель мальовничими кущами (598).

Означальні якісні прислівники у ролі неузгодженого означення рідко вживаються. «Вони мають субстантивоване значення, якщо усвідомлюються як оцінки: відмінно, добре, задовільно, незадовільно, погано» [75, 9].

На думку лінгвістів «сполучення прислівників з іменниками мають вищий ступінь аналітичності, вони багатші відтінками обставинних відношень, ніж сполучення іменників з прикметниками: *біг наввипередки, розмова по-німецьки, свідок мимоволі, Київ сьогодні, парк улітку*» [75, 9].

За способом зв'язку з основними словами прислівник-неузгоджене означення пов'язаний формою прилягання.

## РОЗДІЛ 3

### СПЕЦИФІКА ВИВЧЕННЯ НЕУЗГОДЖЕНОГО ОЗНАЧЕННЯ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

#### 3.1. Аналіз теоретичного викладу матеріалу у підручнику «Українська мова» (8 клас)

Синтаксис сучасної української літературної мови посідає в системі науки про мову одне з чільних місць, оскільки є своєрідним організувальним центром граматики, у якому «найповніше виявляється функціональна значущість мовних одиниць, участь їх у досягненні комунікативної мети» [Цит. за: 85, 313–314].

Синтаксична компетентність в учнів закладів загальної середньої освіти формується кількома етапами:

- початковий (1–4 класи);
- пропедевтичний (5 клас: «Відомості з синтаксису і пунктуації»);
- поглиблене вивчення синтаксису в процесі засвоєння морфології (5–7 класи);
- систематичний курс синтаксису (7–9 класи);
- удосконалення комунікативних умінь і навичок учнів старшої школи на основі узагальнення відомостей про синтаксис української мови (10-11 (12) класи) [14; 56; 85, 314].

Тему «Означення» як другорядний член речення учні закладів загальної середньої освіти вивчають у восьмому класі після опанування матеріалу, присвяченого студіюванню головних членів речення, що відповідає основним принципам навчання синтаксису, зокрема: «принципу навчання синтаксису в кореляційному міжрівневому взаємозв'язку із морфологією, лексикою, фонетикою, стилістикою (на синтаксичному рівні синтезовано виміри функціонування всіх мовних одиниць та їхні граматичні особливості); принципу

навчання синтаксису у внутрішньорівневому взаємозв'язку з пунктуацією та інтонацією (володіння вміннями й навичками інтонувати різні за структурою, метою висловлення, емоційним забарвленням речення, членувати речення відповідно до комунікативного наміру, доречно користуватися логічним наголосом тощо); принципу навчання синтаксису в поєднанні з розвитком зв'язного мовлення (реалізація мовленнєвої змістової лінії програми); принципу текстотворчості або текстоцентризму (вивчення синтаксичних одиниць на текстовій основі)» [73, 17–18].

Традиційно у підручниках означення дефіновано як «*другорядний член речення, який називає ознаку предмета (якість, колір, матеріал, належність та ін.) і відповідає на питання **який? чий? котрий?***» (2, 66), або «*другорядний член речення, що означає ознаку предмета й відповідає на питання **який? чий? котрий?***» (3, 74).

Витлумачено також поняття *означуване слово* (слово, від якого залежить означення, називаємо *означуваним* (3, 74)), що дуже важливо, позаяк означення є присубстантивним членом речення, тому постає необхідність уміти пояснити сутність таких понять, як *означуване слово* і *означене*. Роль означуваного слова власне виконує субстантив – іменник, розряди займенників, співвідносних з іменниками, або субстантивовані частини мови. Далі вирізнено типи означень – узгоджені і неузгоджені – і теж подано пояснення засад розрізнення: «Форма узгодженого означення (рід, число, відмінок) залежить від форми означуваного слова <...>, тоді як форма неузгодженого означення не залежить від форми означуваного слова» (3, 74–75).

Важливим етапом для розуміння цієї теми є визначення способів вираження означення. Так, у підручнику «Українська мова» (8 клас) О. Заболотного і В. Заболотного окреслено, що узгоджене означення може виражатися:

- *прикметником, напр.: Ллється **тепле** проміння;*
- *дієприкметником, напр.: Згрібали **опале** листя;*

- займенником, напр.: *Доглядали **свій** сад;*
- числівником, напр.: *Складно робити **перші** кроки;*
- дієприкметниковим зворотом, напр.: *Зеленіли трави, **политі** дощем*  
(3, 75).

Проте, на нашу думку, доцільно певною мірою доповнити і удокладнити подану інформацію в обох підручниках. Річ у тім, що в реченні *Оця їхня білість, **жива од вітру й водночас мертва**, надавала степові якоїсь саванної урочистості* (22), яке цілком теж може бути ілюстрацією до матеріалу про узгоджене означення, однорідні означення *жива од вітру й водночас мертва* теж є узгодженими, проте жодне зі способів вираження, наведених в підручнику, не задовольняє цієї характеристики. Ці означення виражені прикметниковими зворотами, тобто прикметниками *жива* і *мертва* та залежними від них словами – (відповідно) *од вітру* і *водночас*. А отже, прикметниковий зворот як самостійний спосіб вираження узгодженого означення цілком заслуговує на те, щоб посісти окрему позицію в переліку способів вираження узгодженого означення в українській мові.

Щодо займенників як варіанта вираження узгодженого означення, то важливо наголосити, що виконувати функцію узгодженого означення можуть тільки деякі розряди займенників, зокрема ті, що співвіднесені з прикметником як частиною мови. Йдеться про присвійні (окрім *його, її*), означальні, вказівні (крім *стільки*) займенники, а також відносні *який, чий котрий* і заперечні та неозначені із цими займенниками як компонентами – на кшталт *ніякий, нічий, абиякий, анікотрий, казна-який, будь-чий* та ін.

На особливий коментар заслуговують і числівники. У підручнику як ілюстрація до правила наведено т. зв. порядковий числівник, який, без сумніву, завжди буде узгодженим. Проте не зрозуміло, яким означенням вважати те, яке виражене кількісним числівником. У реченні *Учителька звернулася по допомогу до двох учнів* маємо кількісний числівник *двох*, який залежить від іменника *учнів* і разом з ним, позаяк вжиті у знахідному відмінку, виконують

функцію додатка. Інакше кажучи, числівник у цьому реченні дублює функцію іменника, з яким вживається. Таке дублювання функцій характерне для двох відмінків – називаного і знахідного. В усіх інших відмінках, тобто родовому, давальному, орудному і місцевому, кількісні числівники виконують функцію узгодженого означення і відповідно не дублюють вже функції іменника від яких синтаксично залежать. Наприклад, у реченні *Учителька надіслала листи двом учням* числівник *двом*, залежачи від іменника *учням* і відповідаючи на питання *скільки?* виконує функцію теж узгодженого означення.

Щодо способів вираження неузгодженого означення, то виокремлено чотири позиції:

- іменник, напр.: *Навколо пахощі **квітів***;
- прислівник, напр.: *Дорога **ліворуч** була коротшою*;
- неозначена форма дієслова (інфінітив), напр.: *Маю талант **малювати***;
- неподільне сполучення слів, у якому іменник сам не може виразити всієї повноти ознаки предмета, напр.: *Будинок у **стилі бароко*** (3, 75).

Усі ці доповнення є важливими, позаяк учні повинні вміти розпізнавати узгоджені означення в різному матеріалі, а не лише поданому в підручнику.

Подібні варіанти способу вираження узгодженого означення пропонують й автори іншого підручника «Українська мова» (8 клас) – О. Авраменко і О. Тищенко (2, 66). Правда, тут уже зазначено, що узгоджене означення, яке є водночас поширеним, може виражатися прикметниковим зворотом, пор.:

- словосполученням, напр.: *Дівчина у **барвистому вінку** нагадує польову царівну*; *Прохання **купити квіти** прозвучало несподівано*;
- прикметниковим зворотом, напр.: *Верба, **щаслива до нестями**, відповідає дубові взаємністю*;
- дієприкметниковим зворотом, напр.: ***Укриті рососою** листочки виблискують на сонці* (2, 67).

Певні сумніви може викликати кваліфікація як поширеного узгодженого означення конструкція *купити квіти* в реченні *Прохання **купити квіти** прозвучало несподівано*. Річ у тім, що коли йдеться про неузгоджене означення, виражене конструкцією іменника з прийменником, та ще й залежним від іменника прикметником, то можна пристати до думки щодо нерозкладного словосполучення, яке становить єдність, як у першому реченні (перша позиція). Проте якщо таким нерозкладним словосполученням вважати інфінітив із залежним від нього іменником у неускладненому реченні, то це дещо претензійно. Така ситуація могла б постати, якщо конструкція *купити квіти* була б відокремленою, що на письмі потрібно було б облямувати з обох боків тире – на кшталт *Прохання – **купити квіти** – прозвучало несподівано*. Хоча знову треба зауважити, що випадки відокремлення інфінітива із залежним словом (чи словами) як неузгоджених означень всередині речення – явище поодиноке. Здебільшого таке відокремлення характерне в кінці речення, напр.: *Лишилося здолати одну перепону – **промчати прудконогими кіньми Козацьке Поле й зруйнувати кубло чорних гяурів-козаків** (24) або ...хлопець молодий, дужий, тільки й клопоту – **не припізнитись у курінь до кулеші** (48)*. Без постановки тире кожен з компонентів є самостійним членом речення, а не становить єдності. Тому в наведеному в підручникові реченні *Прохання **купити квіти** прозвучало несподівано* радше неузгодженим означенням є тільки слово *купити*, а іменник *квіти* виконує функцію прямого додатка. До того ж приклад, на нашу думку, не досить вдалий, бо *купити* за умови послівного виокремлення є синкретичним членом речення: він може виконувати функцію неузгодженого означення, позаяк формально залежить від іменника, а також функцію додатка, оскільки семантично залежить від іменника, похідного від дієслова зі значенням ‘прохання’, яке прогнозує після себе розвиток об’єктних відношень, реалізованих власне інфінітивом [34, 26].

### 3.2. Аналіз матеріалу практичних завдань

Засвоєння теоретичного матеріалу з теми «Означення», зокрема неузгодженого означення, передбачає виконання різного ґатунку вправ, зумовлених потребою формуванню синтаксичної компетентності в учнів загалом і з урахуванням конкретної теми зокрема. Тому такі етапи формування лінгвістичних понять, як «організація спостереження явищ; збагачення спостережень; виділення загальних і істотних ознак досліджуваних предметів і явищ; уточнення; визначення понять; вправи з практичного застосування понять і перевірка їх засвоєння; розширення і поглиблення понять» [21, 112], втілені у завданнях до тих чи тих вправ, сприятимуть цьому.

З урахуванням цих етапів у підручниках запропоновано такі вправи:

1. Прочитайте речення. Знайдіть означення та визначте, якою частиною мови вони виражені (усно).

*1. Кульбабки, кульбабки на ніжках тонких! Пошив би я шапку з кульбабок м'яких (П. Ребро). 2. Під віконцем гладіолус у багряному цвіту, подає він ніжний голос: «Я на радість всім цвіту» (В. Кравчук). 3. Росла в гаю конвалія під дубом високим, захищалась від негоди під віттям широким (Леся Українка). 4. В ромашковім полі жайвори співають, і росу пахучу ночі сповивають (Н. Воронюк). 5. Ось волошки, сонні трошки, синім шовком шиті, ясноокі, чисто вмиті, розбрелись по житті (Г. Черінь).*

2. Перепишіть речення. Підкресліть означення та вкажіть – узгоджені вони чи неузгоджені.

*1. Ромашка здавна символізує інтимний вибір «любить – не любить». 2. Барвінок уособлює невмирущу пам'ять про покійних. 3 Душевну красу та святість символізують волошки. 4. Особливу силу вони мають для молодих: пучком васильків кроплять наречених на весіллі («Словник символів»). 5. І марили айстри в розкішнім півсні про трави шовкові, про сонячні дні... (Олександр Олесь). 6. Чорнобривці чорноброві квітнуть в*

*тиші вечоровій (В. Семенко). 7. Краса троянди душу чарує, її усмішка серце хвилює (Б. Пісний) (2, 67).*

3. Прочитайте речення. Випишіть означення у дві колонки: а) узгоджені; б) неузгоджені.

*1. Першими почали вирощувати квіти давні єгиптяни понад чотири тисячі років тому. 2. Споконвіків мовою квітів люди передавали свої думки. 3. Давні греки прикрашали фіалками житла й статуї богів. 4. Олія троянди входить до складу парфумів. 5. Властивість виділяти аромат мають не всі квіти (М. Шевчук) (2, 67).*

4. Спишіть речення, розкриваючи дужки. Підкресліть граматичні основи й означення. Визначте усно спосіб вираження означення.

*1. Вересень сипле сині загати, листям багряним заст(е, у)ла (А. Малишко). 2. Правічну думу думають ліси, вгрузають в мох столітні дідугани (Л. Костенко). 3. Вже тиха осінь ходить б(е, у)регами, на вербах трусить листячко руде (Л. Костенко). 4. А (в)горі гойдався місяць в гамаку нічного неба (М. Лижов). 5. З маленького хлопця виріс міцний та гарний парубок (з, із) кучерявим волоссям (І. Сєнченко). 6. Дівчина (у, в) рожевому намисті дивиться на сонце (з)під руки (М. Гірник). 7. Кожне нове покоління намагається віднайти свою історичну Атлантиду (В. Смолій) (3, 79).*

Як засвідчують тексти наведених вправ, якщо завдання стосується вирізнення узгоджених чи неузгоджених означень, то позицій узгоджених означень набагато більше, ніж неузгоджених. Неузгоджені означення представлено різними, схарактеризованими в попередньому розділі моделями. Проте абсолютно переважає модель – «**Ім.предм. + род. відм.**». Відмінність полягає в семантиці самого означення. Наприклад, у тексті вправи 3 у другому реченні маємо неузгоджене означення *квітів* із семантикою належності до означуваного слова *мовою*, яке репрезентує модель «**Ім.предм. + род. відм.**». Неузгоджене означення тієї самої моделі подано і в реченні 3 – *житла й статуї богів*. У реченні 4 – усе та сама модель, єдине, що означення *троянди* має дещо

іншу семантику – позначає джерело продукту, названого означуваним словом *олія*. У реченні 5 неузгоджене означення виділяти виражене інфінітивом – модель «Ім.<sub>прикм.</sub> + інфініт.».

### 3.3. Рекомендації щодо завдань для опанування навчального матеріалу, присвяченого неузгодженому означенню

З огляду на дещо однобокий добір ілюстративного матеріалу, репрезентованого здебільшого моделлю «Ім.<sub>предм.</sub> + род. відм.», учні не завжди розпізнають неузгоджені означення, виражені іншими відмінковими формами іменників, до того ж часто з прийменниками. Таке нерозпізнавання спричинює сплутування з додатком як другорядним членом речення. Передусім важливо наголосити на вияві залежності аналізованого слова: якщо воно залежить від іменника з предметним значенням, то така відмінкова форма виконуватиме функцію неузгодженого означення, напр.: *Найбільше їх блискотіло на високому крислатому дубі біля ветхої дерев'яної церкви* (149); *Ночували козаки в неглибокій балці біля криниці...* (166); *Виламано вікна в кількох крамничках біля базару, але нічого істівного там не знайшли* (253) – модель «Ім.<sub>предм.</sub> + БІЛЯ + род. відм.»; *Сонце все ще стелило безкінечні сувої золотого світла, заповнюючи ніжну блакить небес, синю дніпровську гладінь, верболози уздовж берега і ріки...* (441) – модель «Ім.<sub>предм.</sub> + УЗДОВЖ + род. відм.»; *Тільки на далекому пагорбі за яром махали крильми два вітряки...* (332) – модель «Ім.<sub>предм.</sub> + ЗА + оруд. відм.»; *Сироватці бачились половії із позолоченими рогами, котрі ступали по дорозі* (196) тощо.

Дещо складніша справа в тому разі, якщо означуване слово виражене віддієслівним іменником, оскільки тут можливий прояв і означальних відношень, і об'єктних. Тому в кожному разі потрібно правильно встановити семантико-синтаксичні відношення. Якщо у реченні репрезентовано конструкцію, яка у початковій формі становить «Ім.<sub>дієсл.</sub> + ім. род. відм.» і умовно її можна трансформувати у підмет з присудком (іменник у родовому

відмінку стає підметом, а віддієслівний іменник – присудком), то йдеться про означальні відношення, а отже, іменник у родовому відмінку виконуватиме функцію неузгодженого означення, пор.: *Сироватка чув тупіт прудких татарських **коней*** (13) – *коні тупотять*; *Він умів скрутити все – підкову, повіддя норовистого коня, потаємний, погрозливий рокіт **юрби*** (43) – *юрба рокотить*; якщо ж конструкція «Ім.<sub>дієсл.</sub> + ім. род. відм.» трансформується у присудок (віддієслівний іменник ним стає) і додаток (іменник у родовому відмінку перевтілюється), то йдеться про об'єктні відношення, пор.: *Бажання самоти й повело його [Сироватку] в степ, до Сліпої* (199–200) – *бажає самоту*.

Іноді якщо означуване слово виражене віддієслівним іменником можливий прояв синкретизму, – на чому теж важливо наголосити. Таке найчастіше трапляється коли модель є прийменникова, напр.: *Та коли б тільки цю одну скаргу хотіли внести у високі цареві вуха, а то ж вивідали й інші недишкретності гетьмана, навіть щось таке про війну з **турками**, й списали на папір все* (568) – сполучення слів *з турками* виконує в реченні функцію й неузгодженого означення, оскільки формально залежить від іменника, і додатка, оскільки твірним для віддієслівного іменника послуговувало дієслово *воювати*, яке в цьому реченні потребує удокладнення у вигляді додатка.

Цікавим прикладом демонстрування синкретизму є речення ...*оця його [Сірка] війна з **гетьманом через посла** – марниця, й замовк* (80). Тут, ймовірно, йдеться про кількаступеневий синкретизм «з одним опорним словом, від якого залежать синкретичні другорядні члени різних видів семантико-синтаксичних відношень», особливість якого описали О. Кушлик і А. Світлозарова [48, 86]. Конструкція *з гетьманом* може виконувати функцію неузгодженого означення, позаяк формально залежить від іменника, і додатка, оскільки твірне для віддієслівного іменника дієслово розвиває об'єктні смислові відношення. Водночас той самий іменник *війна* є означуваним і для конструкції *через посла*, яка розвиває потрійні смислові відношення: означальні, обставинні причини і об'єктні.

У синтаксисі сучасної української мови відомі різні трансформації, які дають змогу переконатися у правильності визначення неузгодженого означення. Серед них –

1. Заміна неузгодженого означення, вираженого відмінковою формою, на узгоджене, пор.: *шапка брата – братова шапка; сік з яблук – яблучний сік; сукня для балу – бальна сукня, осока при березі – прибережна осока.*

2. У випадку вираження означуваного слова віддієслівним іменником, віддієслівного іменника – на присудок, а неузгодженого означення (воно здебільшого виражене родовим відмінком) – на підмет, пор.: *наказ кошового – кошовий наказав, розпорядження хорунжого – хорунжий розпорядився, палахкотіння вогню – вогонь палахкотить.*

3. Заміна конструкції з неузгодженим означенням у структуру з відокремленим означенням, вираженим дієприкметниковим зворотом, пор.: *човен при березі – човен, розташований при березі; пагорб за лісом – пагорб, розташований за лісом.*

4. Заміна конструкції з неузгодженим означенням у структуру з дієсловом давати (здебільшого йдеться про джерело того чи того явища, процесу чи стану), пор.: *палахкотіння вогню – вогонь дає палахкотіння.*

З метою оволодіння навичками розпізнавання неузгодженого означення на уроках української мови в закладах загальної середньої освіти пропонуємо систему вправ, які власне сприятимуть засвоєнню цього матеріалу.

**Вправа 1.** Записати речення. Знайти в кожному з них неузгоджене означення, виражене іменником, і змодельовати його (зразки моделей: «Ім.предм. + НАД + оруд. відм.», «Ім.предм. + З/ЗІ/ІЗ + род. відм.» тощо).

1. *Лаврінові згадувалися зорі над Чортотомликом, над рідним куренем...* (Ю. Мушкетик).
2. *Вузькою стежкою [Сірко] вийшов до січової вежі над в'їздом, перейшов місток через рів...* (Ю. Мушкетик).
3. *Широко*

розтуленим ротом султан ковтав п'янке нічне повітря із присмаком гіркуватого запаху лавра (Ю. Мушкетик). 4. Трагічну вість привезла голуба грецька ихуна під білими вітрилами (Ю. Мушкетик). 5. Чубатий літній крамар у круглій татарській ярмулі та замицьканому чужоземному каптані намагався збагнути з вигляду запізнілого купця... (Ю. Мушкетик). 6. Симеон сидів у келії при церкві на оббитому шкірою позолоченому стільці (Ю. Мушкетик). 7. По тугій, смаглявій щоці Сірка ковзнув сонячний зайчик й розбився бризками на мідній застібці кунтуша (Ю. Мушкетик).

**Вправа 2.** Установити відповідності між моделями неузгоджених означень і прикладами-ілюстраціями.

|                                                   |                                                                                           |
|---------------------------------------------------|-------------------------------------------------------------------------------------------|
| 1. «Ім. <sub>прикм.</sub> + НА + місц. відм.»     | Звірину можна одлякати випалом з пістоля (Ю. Мушкетик)                                    |
| 2. «Ім. <sub>дієсл.</sub> +З/ЗІ/ІЗ + род. відм.»  | Казимир стояв біля вікна, лівою рукою тримався за довгу порт'єру з китицями (Ю. Мушкетик) |
| 3. «Ім. <sub>дієсл.</sub> + ВІД + ім. род. відм.» | Запах ладану лоскотав ніздрі, вертав у щось давнє, срібliste, тремке (Ю. Мушкетик)        |
| 4. Ім. <sub>предм.</sub> +З/ЗІ/ІЗ + оруд. відм.»  | Улесливість на Січі мала ціну вельми низьку (Ю. Мушкетик)                                 |
| 5. «Ім. <sub>дієсл.</sub> + ім. род. відм.»       | ...в очах не світилося жодної мислі, а тільки втіха від їжі (Ю. Мушкетик)                 |

**Вправа 3.** Записати речення. Установити семантику неузгоджених означень, репрезентованих моделлю «Ім.<sub>предм.</sub> + ім. род. відм.».

1. Од вітру ... хиталися язички вогню на трисвічнику (Ю. Мушкетик).
2. Біля причілкового вікна пощипував струни бандури молоденький, неначе котиком вилизаний козачок (Ю. Мушкетик).
3. Біля дверей церкви двома рядами стояли січові старці (Ю. Мушкетик).
4. Ждан переніс підсвічник на кахельний карниз грубки (Ю. Мушкетик).
5. Лукина

*гаразд знала хутір козака-полісовищика Лимаря (Ю. Мушкетик).*

*6. Другою рукою Філон тримався за стіну млина... (Ю. Мушкетик).*

*7. ...цокали підкови коней під верховими гайдуками (Ю. Мушкетик).*

**Вправа 4.** Установити семантику означуваних слів при неузгоджених означеннях, виражених інфінитивом (модель «**Ім.** + **інфініт.**»).

- 1. Самойлович порішив: настав час здолати свого останнього ворога (Ю. Мушкетик).*
- 2. Та губи мали звичку не сміятися, а мовби кривитися (Ю. Мушкетик).*
- 3. Данило відчував потребу висловити те, що налягло на душу (Ю. Мушкетик).*
- 4. От наближається час скликати всю родину... (Ю. Мушкетик).*
- 5. У тих очах – і щирість, і подивування, й сподівання якось викрутитись (Ю. Мушкетик).*

## ВИСНОВКИ

Виконане дослідження уможлиблює дійти таких висновків:

1. На сучасному етапі розвитку мови загалом і синтаксичного вчення зокрема речення трактують як багатоаспектну синтаксичну одиницю. Ця багатоаспектність зумовлена аналізом речення у межах трьох основних вимірів – формально-синтаксичного, семантико-синтаксичного й комунікативного. Результати кожного з вимірів, оперуючи своїми механізмами характеристики матеріалу, маючи свої засади й особливості, репрезентують речення як складну синтаксичну цілісність. Незважаючи на популярність останніми десятиріччями семантико-синтаксичного підходу до аналізу речення, зумовленого бурхливим розвитком у лінгвоукраїністиці функційного синтаксису, формально-синтаксичний підхід залишається актуальним, оскільки його вважають початковим етапом багатовимірної характеристики.

2. Формально-синтаксичний аспект базований на вирізненні між компонентами речення видів синтаксичного зв'язку, а також встановленні між ними тих чи тих семантико-синтаксичних відношень, на основі чого виділяють відповідні одиниці формально-синтаксичного рівня – члени речення, які традиційно поділяють на головні (підмет і присудок у двоскладному реченні або недиференційований головний член речення в односкладному реченні) і другорядні (означення, прикладка як різновид означення, додаток, обставина).

3. Неузгоджене означення як різновид означення (атрибута) є досить поширеним другорядним членом речення. Сутність його дефініції полягає в тому, що він, як і узгоджене означення, виражає ознаку, якість, властивість, належність, проте за допомогою не типових для нього морфологічних класів (слова цих класів виконують вторинну функцію). Серед основних способів вираження неузгодженого означення – відмінкові форми іменників (з прийменником чи без нього), інфінітиви, прислівники, присвійні займенники його, її, нерозкладні лексичні словосполучення.

4. Одним з поширених способів вираження неузгодженого означення є відмінкові форми (з прийменником чи без них). З метою досягнення ефективності опанування теми «Неузгоджене означення» на уроках української мови у восьмому класі закладів середньої освіти використовують метод моделювання, який полягає у схематичному зображенні тих чи тих конструкцій неузгодженого означення в реченні, що дає змогу охопити різні моделі, визначити репрезентативність їх, дійти висновку щодо ступеня регулярності.

5. Класифікування функцій тієї чи тієї відмінкової форми детерміноване співвіднесеністю означуваного іменника з іншими частинами мови, що найбільш відчутно зумовлює характер семантико-синтаксичного зв'язку слів. Іменник як означуване слово в тій чи тій відмінковій формі (з прийменником чи без нього) може бути: 1) не співвідносним з жодними частинами мови (модель «Ім.<sub>предм.</sub> + **род. відм./оруд. відм./місц. відм./ знах. відм.**»); 2) співвідносним з прикметником (модель «Ім.<sub>прикм.</sub> + **род. відм./оруд. відм./місц. відм./ знах. відм.**»); співвідносним з дієсловом (модель «Ім.<sub>дієсл.</sub> + **род. відм./оруд. відм./місц. відм./ знах. відм.**»).

6. Серед найбільш продуктивних щодо кількісного і якісного виміру безприйменникового вжитку є модель конструкції з неузгодженим означенням «Ім.<sub>предм.</sub> + **род. відм.**». При цьому неузгоджене означення може виражати: 1) належність предмета комусь; 2) географічне поняття, звідки походить особа, названа означуваним словом; 3) назву частини рослин, дерев або їх плодів щодо самих рослин, дерев; 4) назви явища щодо його джерела або стосунку; 5) назви просторового поняття; 6) назви цілого щодо його частини, позначеної основним словом; 7) назви абстрактних понять.

7. До моделей прийменникового вжитку з означуваним словом, не співвідносним з жодними частинами мови, які є досить репрезентативними, як щодо кількості, так і різності варіантів, належать конструкції з неузгодженим означенням у формі орудного відмінка. Дібраний фактичний матеріал уможливив виявити такі моделі: «Ім.<sub>предм.</sub> + **ПІД + оруд. відм.**», «Ім.<sub>предм.</sub> +

**НАД + оруд. відм.», «Ім. предм. + ПОНАД + оруд. відм.», «Ім.предм. + З/ЗІ/ІЗ + оруд. відм.», «Ім.предм. + ЗА+ оруд. відм.», «Ім.предм. + МІЖ+ оруд. відм.», «Ім.предм. + ПЕРЕД+ оруд. відм.».**

8. Особливістю моделей конструкцій з неузгодженим означенням прийменникового типу, у яких означуване слово співвідносне з дієсловами, є те, що, крім атрибутивності, залежні слова здатні виконувати функцію й інших членів речення, розвиваючи т. зв. синкретизм.

9. Помітне місце серед моделей неузгодженого означення посідають конструкції, де цю роль виконує інфінітив. Установлено групи субстантивів, які найчастіше прогнозують неузгоджене означення такого способу вираження:

1) з абстрактними віддієслівними іменниками, що виражають спонукання особи до виконання певної дії, як-от: *наказ, розпорядження, команда, завдання, заклик, запрошення, порада* тощо; 2) з абстрактними іменниками, що називають внутрішньо-психологічні процеси людини – прагнення особи виконати дію, пор.: *бажання, мрія, охота, намір, рішення, ідея, задум, мета, сподівання* тощо; 3) з абстрактними іменниками із семантикою тимчасового емоційного стану людини, як-от: *жаль, страх, сором, мука, насолода, жадоба, тривога, потреба* тощо; 4) з абстрактними іменниками на позначення внутрішнього стану людини: *гріх, лень, воля, звичка*; 5) з іменниками темпоральної семантики, що визначають певний часовий відрізок, як-от: *час, пора, хвилина, годин* тощо; 6) з абстрактними іменниками на позначення певного чинника щодо виконання / невиконання особою названої дії: *привід, причина, поштовх, спосіб, нагода, здатність* тощо.

10. Моделювання неузгоджених означень у 8 класі відіграє важливу роль у формуванні синтаксичної компетентності учнів. Застосування моделей дає змогу школярам усвідомити механізми вираження ознаки через різні граматичні форми, зрозуміти специфіку неузгодженості та навчитися аналізувати структуру речення на рівні смислових відношень. Така діяльність розвиває синтаксичне мислення, підвищує рівень мовної грамотності, сприяє

формуванню стилістичної чутливості та забезпечує здатність будувати власні висловлювання відповідно до мовних норм. Із цією метою вважаємо доречним розширити систему вправ і завдань запропонованим матеріалом з текстів художніх творів, зокрема з тексту роману Ю. Мушкетика «Яса», власне з репрезентуванням моделей неузгоджених означень.

## СПИСОК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

1. Авраменко О., Тищенко З. Українська мова : підруч. для 8 кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Грамота, 2025. 184 с.
2. Андерш Й. Ф. Валентно-інтенційна структура предиката і типологія простих речень у сучасних слов'янських мовах. Слов'янське мовознавство : доп. X Міжнар. з'їзду славистів, Софія, вересень 1988 р. Київ : Наукова думка, 1988. С. 124–136.
3. Арват Н. М. Про компонентний аналіз семантичної структури простого речення. *Мовознавство*. 1976. № 4. С. 38–45.
4. Арібжанова І. Принципи моделювання простого речення. *Українське мовознавство*. 2014. № 1 (44). С. 42–59.
5. Богдан М. М. Значення і синтаксичні функції родового присубстантивного відмінка. (безприйменникові конструкції). *Загнітко А. П. Український синтаксис* : навч.-практич. комплекс. URL: <http://litmisto.org.ua/?p=173>.
6. Висоцький А. В. Синтаксична сфера прислівника в українській мові : монографія. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2013. 328 с.
7. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. Київ : Наукова думка, 1988. 256 с.
8. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови. Київ : Наукова думка, 1992. 224 с.
9. Вихованець І. Р. Граматика української мови. Синтаксис : підручник. Київ : Либідь, 1993. 368 с.
10. Вихованець І. Родовий відмінок: центр чи периферія відмінкової системи? *Лінгвістичні студії* : зб. наук. праць. Донецьк : ДонНУ, 2001. Вип. 7. С. 10–16.
11. Вінтонів М. О. Дискусійні питання мовознавчої інтерпретації структурної схеми простого речення. *Лінгвістичні студії* / укл. А. Загнітко та ін. Донецьк, 2001. Вип. 7 С. 57–60.

12. Гальона Н. П. Передумови виникнення теорії валентності у вітчизняному мовознавстві. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови* : зб. наук. праць. Київ : НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. Вип. 4. С. 14–21.
13. Гмиря Л. В. Семантико-синтаксична структура речень з двовалентними дієслівними предикатами : дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2008. 257 с.
14. Голуб Н., Галаєвська Л. Навчання синтаксису на уроках української мови у 8–9 класах : метод. посібник. Київ : ТОВ «КОНВІ ПРИНТ», 2018. 128 с.
15. Городенська К. Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. Київ : Наукова думка, 1991. 192 с.
16. Грипас О. Ю. Семантична і формально-граматична характеристика предикатів з локативними поширювачами. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10. Проблеми граматики і лексикології української мови* : зб. наук. праць. Київ : НПУ, 2006. Вип. 1. С. 12–15.
17. Грозян Н. Ф. Об'єктні та суб'єктні інфінітиви в ролі додатка. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України. Серія «Філологічні науки»*. 2016. № 248. С. 57–64.
18. Грозян Н. Складні випадки розрізнення другорядних членів речення. *Наукові записки. Серія. Філологічні науки*. 2017. Вип. 151. С. 14–25.
19. Грозян Н. Означення як другорядний член речення : структурно-семантичний і стилістичний аспекти. *Лінгвістичні студії*. 2018. Вип. 9. С. 23–33.
20. Гуйванюк Н. В. Формально-семантичні співвідношення в системі синтаксичних одиниць : монографія. Чернівці : Рута, 1999. 336 с.
21. Дика Н. М., Огарь Ю. В. Засвоєння лінгвістичних понять учнями ЗНЗ під час вивчення синтаксису. *Молодий вчений*. 2014. № 9. С. 111–114.

22. Дика Н. М. Лінгводидактичні особливості засвоєння граматичних понять учнями 8–9 класів. *Освітологічний дискурс*. 2015. № 3 (11). С. 90–101.
23. Дика Н. М. Робота з учнями старшої школи над лінгвістичними поняттями: вивчення складнопідрядного речення. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2015. № 5–6 (50–51). С. 37–42.
24. Дудик П. С., Прокопчук Л. В. Синтаксис української мови : підручник. Київ : ВЦ «Академія», 2010. 384 с.
25. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова : підруч. для 8 кл. закл. заг. серед. освіти. Вид. 2, переробл. Київ : Генеза, 2021. 224 с.
26. Загнітко А. П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс) : навч. посібник. Київ : ІЗМН, 1996. Ч. 1. 202 с.
27. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Синтаксис : монографія. Донецьк : ДонНУ, 2001. 662 с.
28. Загнітко А. Поняття синтаксичного нуля: статус, синтагматика і парадигматика. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць. Вип. 146–147 : Слов'янська філологія. – Чернівці, 2002. С. 36–45.
29. Іваницька Н. «Модель» у металінгвістичній системі теоретичних постулатів. *Розділ I. Моделювання як метод лінгвістичних досліджень*. 2016. С. 7–12.
30. Іваницька Н. Л. Двоскладне речення в українській мові. Київ : Вища школа, 1986. 168 с.
31. Іваницька Н. Л. Теоретичний синтаксис української мови (формально-граматична структура простого речення; члени речення). Вінниця ; ВДПУ імені М. Коцюбинського, 1999. Ч. 1. 155 с.
32. Іваницька Н. Л. Традиція й «оновлене» вчення про синтаксичну модель простого речення. *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія «Філологічні науки (мовознавство)»*. 2018. № 8. С. 87–91.

33. Іваницька Н. Л., Іваницька Н. Б. Формально-граматична і семантико-синтаксична структура простого речення в українській і англійській мовах : посібник із спецкурсу. Вінниця : Вид-во Вінницького держ. пед. ун-ту ім. М. Коцюбинського, 2004. 94 с.
34. Кадомцева Л. О. Українська мова : Синтаксис простого речення. Київ : Вища школа, 1985. С. 29–62.
35. Каранська М. У. Синтаксис сучасної української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. 312 с.
36. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови : Синтаксис. Київ : Радянська школа, 1965. Ч. 2. 283 с.
37. Козачук Г. О. Семантико-граматична структура речень зі скоординованими головними членами. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. Серія 10 : Проблеми граматики і лексикології української мови*. 2012. Вип. 9. С. 113–116.
38. Коломийцева В. В. Варіантна структура локативних синтаксем : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2007. 18 с.
39. Коломийцева В. В. Синтаксема як одиниця семантико-синтаксичного рівня. *Studia Linguistica*. 2011. Вип. 5. С. 84–89.
40. Кононенко В. І. Предикатоцентрична теорія в логіко-семантичному вимірі. *Предикат у структурі речення* : монографія / за ред. акад. НАПН України В. І. Кононенка. Київ; Івано-Франківськ; Варшава, 2010. С. 9–30.
41. Костусяк Н. М. Структура міжрівневих категорій сучасної української мови : монографія. Луцьк : Волинський нац. ун-т імені Лесі Українки, 2012. 452 с.
42. Костусяк Н. Синтаксична ад'єктивація відмінкових форм у сучасній українській літературній мові. *Науковий вісник Міжнародного*

гуманітарного університету. Серія : Філологія. 2014. Вип. 8. Т. 2. С. 23–27.

43. Котляренко С. В. Семантико-синтаксична структура речень з релятивними дієсловами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2006. 22 с.
44. Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови. Ч. 2: Синтаксис. Київ : Радянська школа, 1961. 284 с.
45. Кульбабська О. Атрибутивні синтаксеми в лінгвістичному трактуванні Н. В. Гуйванюк. *Науковий вісник Чернівецького університету* : зб. наук. праць на пошану проф. Ніни Гуйванюк / наук. ред. Б. І. Бунчук. Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2009. Вип. 475–477 : Слов'янська філологія. С. 16–24.
46. Кутня Г. В. [Структурно-семантична і функціональна характеристика предикатів процесу в сучасній українській мові](#) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Львів, 2004. 20 с.
47. Кутня Г. В. Семантико-синтаксична категорія валентності в контексті аналізу предикатів. *Вісник Львівського. ун-ту. Серія філологічна*. 2009. Вип. 46. Ч. II. С. 9–16.
48. Кушлик О. П., Світлозарова А. Р. Кількаступеневий синкретизм семантико-синтаксичних відношень у простому реченні (на матеріалі тексту роману О. Лупія «Падіння давньої столиці»). *Науковий вісник Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка. Серія : Філологічні науки (мовознавство)*. 2025. Вип. 23. С. 81–88
49. Лахно Н. В. Визначення поняття валентності у сучасній лінгвістиці. *Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті академіка Леоніда Булаховського* 2006. Вип. 6. С. 75–81.
50. Масицька Т. Є. Граматична структура дієслівної валентності. Луцьк : Вид-во Волин. держ. ун-ту, 1998. 206 с.

51. Межов О. Г. Типологія мінімальних семантико-синтаксичних одиниць : монографія. Луцьк : Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2012. 464 с.
52. Мельничук О. С. Розвиток структури слов'янського речення. Київ : Наукова думка, 1966. 324 с.
53. Мельничук О. С. Означення. *Сучасна українська літературна мова. Синтаксис* / за заг. ред. І. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1972. С. 199–207.
54. Меншиков І. І. Синтаксична структура речення та її аналітичне зображення. *Структура мови і статистика мовлення*. Київ : Наукова думка, 1974. С. 121–128.
55. Меншиков І. І., Попова І. С. Структура словосполучення в сучасній українській літературній мові. Дніпро : РВВ ДДУ, 2000. 36 с.
56. Методика навчання української мови в середніх освітніх закладах : підр. для студ. філол. факул. університетів / кол. авт. за ред. М. І. Пентилюк. Київ : Ленвіт, 2004. 400 с.
57. Митрофанова О. Г. Структурно-семантичні параметри дієслів на позначення непоступального руху. *Лінгвістика*. 2011. Вип. XIV. С. 79–83.
58. Митрофанова О. Г. Семантико-синтаксична структура речень із дієслівними предикатами руху і переміщення : дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.01. 2008. 231 с.
59. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. Луцьк : Редакційновидавничий відділ «Вежа» Волинського ун-ту, 2001. 340 с.
60. Морзе Н. В., Барна О. В., Вембер В. П. Інформатика : підруч. для 9 кл. загальноосвіт. навч. закладів. Київ : УОВЦ «Оріон», 2017. 208 с.
61. Ніколаєва Н. Г. Семантико-синтаксична організація речень з дієслівними предикатами мовлення : дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2003. 236 с.

62. Овчиннікова І. І. Адресатна синтаксема в реченнях з дієслівними предикатами дії в українській мові. *Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету*. 2012. № 7 (1). С. 98–108.
63. Огорокова В. В. Моделювання як метод пізнання соціальної реальності. *Scientific Journal «Science Rise»*. 2018. №7 (48). С. 50–53.
64. Олар О. І., Микитюк О. Ю., Федів В. І., Остафійчук Д. І., Боєчко В. Ф. Математичне моделювання у медичній освіті. *Кредитно-модульна система організації навчального процесу у вищих медичних (фармацевтичному) навчальних закладах України на новому етапі : матеріали Х ювілейної Всеукраїнської навчально-наукової конференції з міжнародною участю (м. Тернопіль, 18–19 квітня 2013 р.)*. Тернопіль, 2013. Ч. 1. С. 157–159.
65. Островська Л. С. Категорія атрибутивності в структурі простого українського речення : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.01. Донецьк, 2006. 20 с.
66. Плющ М. Я. Відмінок у семантико-синтаксичній структурі речення : навч. посібник. Київ : Вид-во Київ. пед. ін-ту, 1978. 107 с.
67. Плющ М. Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення : навч. посібник. Київ : Вища шк., 1986. 175 с.
68. Попова І. С. Структурні моделі тексту як синтаксичної одиниці. *Наукові праці [Чорноморського державного університету імені Петра Могили]. Сер. : Філологія. Мовознавство*. 2009. Т. 98. Вип. 85. С. 68–71.
69. Попова І. С. Фундаментальні категорії метамови українського синтаксису (одиниця, зв'язок, модель) : монографія. Дніпро : Вид-во ДНУ, 2009. 432 с.
70. Рускуліс Л. Методика навчання української мови у схемах, таблицях, коментарях : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Видавничий дім «Ін Юре», 2008. 112 с.

71. Рускуліс Л. Формування предметних компетентностей учнів на концептуальних засадах Нової української школи (засобами уроків української мови) : монографія. Миколаїв : СПД Румянцева, 2022. 144 с.
72. Саєнко М. С. Моделювання як метод наукового пізнання, типи моделей. *Наука, освіта, суспільство : інструменти і механізми сучасного інноваційного розвитку* : матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 29–30 березня 2019 р.). Київ, 2019. С. 129–131.
73. Сидоренко В. Лінгводидактичні засади навчання синтаксису й пунктуації української мови учнів 8–9 класів в умовах оновленої освітньої парадигми. *Українська мова і література в школі*. 2015. № 1. С. 7–19.
74. Слинько І. І., Гуйванюк Н. В., Кобилянська М. Ф. Синтаксис сучасної української мови : Проблемні питання : навч. посібник. Київ : Вища школа, 1994. 670 с.
75. Соколова С. В. Транспозиційний потенціал прислівників у сучасній українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2009. 21 с.
76. Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення : монографія. Полтава : АСМІ, 2004. 462 с.
77. Степаненко М. І. Семантична і формально-граматична структура речення із просторовими поширювачами : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2004. 40 с.
78. Сучасна українська мова: Синтаксис : підручник / за ред. А. К. Мойсієнка. Київ : Знання, 2013. 238 с.
79. Томашевський В. М. Моделювання систем. Київ : Видавнича група ВНУ, 2005. 352 с.
80. Чопик Я. М. Зона атрибутивності в структурі простого речення (семантика і засоби вираження) : дис. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 1991. 195 с.

81. Швидка А. В. Інфінітив у контексті інших некатегорійних виразників атрибутивних відношень. *Science and Education a New Dimension: Phylology*. 2013. Vol. 4. С. 117–121.
82. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови : підручник. Київ : Академія, 2004. 408 с.
83. Daneš F. A three-level approach to syntax. *Travaux linguistiques de Prague*. Prague, 1964. Vol. I. P. 225–240.
84. Kocsondi A. A Tudomány s modelle k megismer ő (kognitív) funkciója. URL: [http://acta.bibl.u-szeged.hu/2478/1/philosophica\\_014\\_029-034.pdf](http://acta.bibl.u-szeged.hu/2478/1/philosophica_014_029-034.pdf).
85. Ruskulis L. The features of the morphological and syntax sub-competencies formation as the components of the grammar competence. *Modern science: prospects, innovations and technologies : scientific monograph*. Riga, Latvia : Baltija Publishing, 2024. Part 2. P. 301–322.

розуміння структури, внутрішньої організованості, семантичного простору синтаксичних одиниць, особливостей їх функціонування з метою розв'язання адресантом комунікативних завдань сприятиме формуванню в майбутніх учителів професійно необхідних знань і вмінь із синтаксису.

### СПИСОК ДОВІДКОВОЇ ЛІТЕРАТУРИ

**ВТССУМ** – Великий тлумачний словник сучасної української мови / укл. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.

**СУМ** – Словник української мови : в 11 тт. Київ : Наукова думка, 1970. Т. I. 799 с.; 1971. Т. II. 550 с.; 1972. Т. III. 744 с.; 1973. Т. IV. 840 с.; 1974. Т. V. 840 с.; 1975. Т. VI. 832 с.; 1976. Т. VII. 723 с.; 1977. Т. VIII. 927 с.; 1978. Т. IX. 916 с.; 1979. Т. X. – 658 с.; 1980. Т. XI. 699 с.

**СУМ-20** – Словник української мови : у 20 тт. / гол. наук. ред. В. М. Русанівський; НАН Укараїни, Укр.-мовно інформ. фонд. Київ : Наукова думка, 2010. Т. I : А–Б. 912 с.; 2012. Т. II : В–ВІДСРІБЛЯТИСЯ. 978 с.; 2012. Т. III : ВІДСТАВАННЯ–ГУРАЛЬНЯ. 1120 с.; 2013. Т. IV : Д–Ж. 1008 с.; 2014. Т. V : З–ЗВ'ЯНУТИ. 992 с.; 2015. Т. VI : ЗГАГА–КВАРТА. 992 с.; 2016.

### **ДЖЕРЕЛА ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ**

1. Мушкетик Ю. Яса : роман. Київ : Дніпро, 1990. 831 с.
2. Авраменко О., Тищенко З. Українська мова : підруч. для 8 кл. закл. заг. серед. освіти. Київ : Грамота, 2025. 184 с.
3. Заболотний О. В., Заболотний В. В. Українська мова : підруч. для 8 кл. закл. заг. серед. освіти. Вид. 2, переробл. Київ : Генеза, 2021. 224 с.